LIETUVIŲ KALBOTYROS KLAUSIMAI, I
LIETUVOS TSR MOKSLŲ AKADEMIJA

LIETUVIŲ LITERATŪRINĖS KALBOS PRIEBALSINIŲ FONEMŲ SUDĖTIS

V. VAITKEVIČIŪTĖ

1. Fonemos supratimas

Kalbėdami apie lietuvių literatūrinės kalbos priebalsines fonemas, turime nusakyti pačią fonemos sąvoką, nurodyti lietuvių kalbos fonemų skaičių ir kiekvieną jų atskirai charakterizuoti. Tarybinis kalbos mokslas apie fonemą remiasi L. Ščerbos ir jo mokinių laimėjimais šioje srityje. Šiam darbui fonemos klausimai imti iš L. Zinderio „Bendrosios fonetikos"[1].

Fonema dabartinėje kalbos mokslo literatūroje laikomas mažiausias, skiriantis žodžių ar morfemų reikšmes, garsinis vienetas. Kiekvienoje kalboje yra labai nedaug fonemų, dažniausiai tik keliasdešimt, kurios sudaro tos kalbos visus žodžius ir morfemas. Tai rodo, kad fonema nesusijusi su kokiu nors vienu konkrečiu žodžiu ar morfema, o tik pasitaiko daugelyje žodžių ir morfemų ir yra abstrahuota nuo jų. Jei fonema būtų susieta su kokiu nors vienu konkrečiu žodžiu ar morfema, tai atskirų žodžių nykimas kalboje būtinai atsispindėtų ir kalbos garsų skaičiuje. Bet kurios kalbos istorija rodo, kokiu nepaprastu pastovumu pasižymi kalbos garsų skaičius, gal būt, dar didesniu negu gramatika. Reikia pasakyti, kad visų kalbų gramatinės sandaros pastovumas iš dalies ir priklauso nuo garsų pastovumo.

Nors fonema yra abstrahuota nuo konkrečių žodžių ir morfemų, vis dėlto ji dalyvauja garsinėje išraiškoje tų žodžių ir morfemų, kurių dalį ji sudaro. Vadinasi, iš vienos pusės fonema yra abstrahuota nuo konkretaus žodžio ar morfemos, o iš kitos — ji egzistuoja tik žodyje bei morfemoje. Be žodžio ir morfemos nėra ir negali būti fonemos, o būna tik paprastas garsas, netekęs savo foneminio charakterio.

Fonemos kartais skiria žodžių reikšmes, pavyzdžiui, žodžiuose [*žl*°*ʊg*°*o*:][2] žlugo ir [*žl'*°*ʊg*°*o*:] žliugo, [*s͡æ̃n*°*o*:] seno ir [*s͡æn'*°*o*:] senio, [*žm*°*o*:*n*°*ũ*:] žmonų ir [*žm*°*o*:*n'*°*ũ*:] žmonių ir t. t.

---

[1] Л. Р. Зиндер, Общая фонетика, докт. дисс., 1, 2, Библиотека ЛГУ, 1954.

[2] Straipsnyje prisilaikoma L. Ščerbos transkripcijos, išdėstytos jo lentelėse „Pagrindiniai priebalsių tipai ir kai kurie ženklai jiems žymėti" ir „Pagrindiniai balsių tipai ir kai kurie ženklai jiems žymėti", bei jo sudarytų papildomų ženklų.

Kartais ji skiria žodžių formas, pavyzdžiui: [*rašaũ*] rašau ir [*raš'aũ*] rašiau, [*sakaũ*] sakau ir [*sak'aũ*] sakiau ir kt.

Anksčiau nurodėme, kad fonema egzistuoja tik žodžiuose bei morfemose ir, be to, įvairiose garsinėse išraiškose, priklausančiose nuo garso užimamos fonetinės pozicijos. Visi šie garsų skirtumai, kurie nekeičia tos fonemos esmės, vadinami jos atspalviais. Atspalvis — tai bet kurios fonemos egzistavimo forma. „Tuo būdu — kaip sakė L. Ščerba — matome, kad gyvojoje kalboje ištariamas daug didesnis kiekis įvairių garsų, negu paprastai manome, kurie kiekvienoje kalboje jungiami į, palyginti, nedidelį skaičių garsų tipų, sugebančių diferencijuoti žodžius ir jų formas, t. y. tarnauti žmonių bendravimo tikslams. Šie garsų tipai ir turimi galvoje, kai kalbama apie atskirus kalbos garsus. Mes juos vadinsime fonemomis. Realiai tariamus įvairius garsus, sudarančius dalį, kurioje realizuojasi bendra (fonema), vadinsime fonemų atspalviais“[3].

Atspalviai, būtinai būdingi fonemai, vadinami būtinaisiais atspalviais. Šiame darbe mes ir apsistosime tik ties tais atspalviais.

Būtinieji atspalviai yra trijų rūšių.

1. Poziciniai fonemų atspalviai. Jie priklauso nuo kirčio ir priegaidės. Šie atspalviai būdingiausi balsiams. Kadangi darbe studijuojami priebalsiai, tai šiuos atspalvius minėsime, tiktai kalbėdami apie sonantus [*l, m, n, r*], kurie lietuvių kalboje, būdami antrąja mišriojo dvigarsio dalimi, gali turėti priegaidę ir, priklausomai nuo jos, keisti savo ilgumą. Tačiau sonantų ilgumo pasikeitimas nekeičia jų pagrindinės kokybės. Pavyzdžiui, žodžiuose [*k°ʊ r͡m̃ɪs*] kurmis, [*k°ʊr̃k͡tɪ*] kurkti, [*p͡ìlnas*] pilnas, [*p͡ɪl̃vas*] pilvas, [*a':n͡tɪs*] antis, [*añ͡tɪs*] antis, [*kl°ʊ̀m͡pe*] klumpė, [*kl°ʊm̃pa*] klumpa [*r*] ir [*r̃*], [*l*] ir [*l̃*], [*m*] ir [*m̃*], [*n*] ir [*ñ*] sudaro vieną ir tą pačią fonemą.

2. Kombinaciniai atspalviai. Kalboje nėra izoliuotų garsų: vienas garsas visada susietas su kitu. Vieno garso rekursija susilieja su kito ekskursija, ir todėl vienos fonemos atspalviai priklauso nuo sąryšio su kitomis fonemomis. Tokie atspalviai, priklausantieji nuo gretimų fonemų, vadinami kombinaciniais atspalviais, pavyzdžiui, [*n*] prieš [*k*] ir [*g*] lietuvių kalboje skiriasi nuo [*n*] prieš kitus sprogstamuosius ir t. t.

3. Atspalviai, priklausantieji nuo tarimo būdo. Tas pat žodis šnekamajame ir pilnajame stiliuje tariamas nevienodai. Tai atsispindi ir atskirų fonemų atspalviuose. Šiame darbe kimogramos fonemų charakteristikoms užrašytos pilnu tarimo būdu. Vadinasi, iš esmės bus kreipiamas dėmesys tik į pilnąjį tarimo būdą, kuriame išryškėja visos žodžio fonemos.

Fonema gali turėti keletą atspalvių. Tas atspalvis, kuriame ryškiausiai atsispindi bendrosios akustinės ir fiziologinės tos ar kitos fonemos ypatybės, vadinasi pagrindiniu arba tipiškuoju. Ščerba tipiškais atspalviais vadina tuos, „kurie mažiausiai priklauso nuo juos supančių sąlygų“[4], o tokiais atspalviais

---

[3] Л. В. Щерба, Фонетика французского языка, 19, Москва, 1953.

[4] Л. В. Щерба, Русские гласные в качественном и количественном отношении, 12, С.-Петербург, 1912.

dažniausiai būna tie, kuriuos galima ištarti izoliuotai be gretimų garsų. Tačiau taip ištariami tik skiemens sudaromieji garsai, ir todėl nustatyti neskiemeninio garso pagrindinį atspalvį paprastai būna daug sunkiau. Šiame darbe, skirtame kaip tik tokiems garsams, aprašysime kiekvienos fonemos keletą lygiai reikšmingų atspalvių.

Jeigu du garsai neskiria reikšmių, tai jie yra vienos fonemos atspalviai, o jeigu šie garsai skiria žodžius ir jų formas arba morfemas, tai jie sudaro atskiras fonemas, pavyzdžiui, šiuose lietuvių kalbos žodžiuose [*saũs°o:*] sauso ir [*saũs'°o:*] sausio [*s*] ir [*s'*] yra atskiros fonemos, nes jos skiria žodžių reikšmes, o žodžiuose [*saũs°o:*] sauso ir [*saus°ʊ*] sausu yra viena ir ta pati fonema [*s*], kaip ir žodžiuose [*saũs'°o:*] sausio ir [*saús'°ʊ*] sausiu yra ta pati fonema [*s'*].

Tačiau negalima tvirtinti, kad fonema yra vienintelis žodžių reikšmių skyrėjas. Lietuvių kalboje dažnai reikšmes skiria kirtis ir ypač priegaidė, pavyzdžiui, žodžiuose [*k͡íɛ͡ɪs*] kietis ir [*k͡ɪɛ̃͡ɪs*] kietis, [*s°ú:r͡ɪs*] sūris ir [*s°ũ:r͡ɪs*] sūris. Be to, lietuvių kalboje yra daug metatonijos reiškinių, pavyzdžiui, žodžiuose [*k°ʊ̀rp͡e*] kurpė ir [*k°ʊr̃p'°ʊs*] kurpius, [*vá:lg°o:*] valgo ir [*va͡l̃g'°o:*] valgio ir kt., kur morfemų [*k°ʊ̀r*] ir [*k°ʊr̃*], [*vál*] ir [*va͡l̃*] reikšmės skiriasi tik kirčio vieta ir priegaide; [*r*] ir [*r̃*], [*l*] ir [*l̃*] čia sudaro vienos fonemos skirtingus atspalvius.

Tačiau tai nereiškia, kad garsai, kurie neskiria žodžių reikšmių, negali sudaryti savarankiškų fonemų. Pavyzdžiui, [*k*] ir [*g*], [*č*] ir [*dž'*] tokiuose žodžiuose kaip [*k͡le͡bī:s*] klėbys, [*g͡le͡bī:s*] glėbys, [*čí:r°úo͡ɪ*] čyruoti, [*dž'i:r°úo͡ɪ*] džyruoti ir kt. yra savarankiškos fonemos, fakultatyviniu būdu besikaitaliojančios viena su kita.

Taigi, aišku, kad, nustatydami bet kurios kalbos fonemų skaičių, negalime apsiriboti vien tik atitinkamų žodžių porų suradimu, nes tokios poros kalboje yra atsitiktinumas, ir labai retai vartojamos fonemos gali jų visai neturėti. Tokiais atvejais reikia ištirti, ar garsų skirtumas priklauso nuo tarimo mechanizmo, ar nuo garso užimamos padėties. Retai vartojamas garsas sudaro atskirą fonemą tada, kai jis būtinas elementas tų kelių žodžių, kuriuose jis yra. Pavyzdžiui, lietuvių kalbos [*č*] ir [*dž*], [*dz*] ir [*dz'*] yra savarankiškos fonemos, nors priešingos reikšmės žodžių porõs ir neturi.

Kalbant apie fonemas ir jų atspalvius, reikia nurodyti, kuo remiantis tam tikri atspalviai priskiriami prie kurios nors fonemos. Čia dėmesys kreipiamas į du momentus[5]: 1) kad šie atspalviai neskiria ir negali skirti reikšmių ir 2) kad visi vienos fonemos atspalviai priešpastatomi visoms kitoms fonemoms, iš kurių kiekviena egzistuoja savo atspalviuose. L. Ščerba šiuo klausimu sako: „... kiekviena fonema apibrėžiama visų pirma tuo, kas skiria ją nuo kitų tos pat kalbos fonemų“[6].

---

[5] Žr. Л. Р. Зиндер, min. veik., 1, 94.

[6] Л. В. Щерба, Фонетика французского языка, 21.

2. Lietuvių literatūrinės kalbos priebalsinių fonemų skaičiaus nustatymas

Lietuvių literatūrinės kalbos priebalsinių fonemų negalima nagrinėti izoliuotai nuo balsių ir dvibalsių, su kuriais glaudžiai susijęs priebalsių palatalizacijos klausimas, vaidinantis labai svarbų vaidmenį lietuvių literatūrinės kalbos priebalsinių fonemų ir jų atspalvių nustatyme.

Tačiau foneminiu atžvilgiu dar nebuvo tyrinėjamas nei lietuvių literatūrinės kalbos garsų sąstatas, nei priebalsių palatalizacijos klausimas. Šiais klausimais galima rasti keletą grynai fonetinių pastabų. Pavyzdžiui, J. Jablonskis „Lietuvių kalbos gramatikoje" pasakė tik tiek: „Mūsų kalbos priebalsiai gali būti kieti arba minkšti:

a) Prieš *e, ę, ė, i, į, y* priebalsiai tariami yra minkštai: *geras, keras, retas, gręžti, skęsti, tėkšti, sėti, visas, kitas, kibiras, grįžti, lįsti, grynas, šykštus, vyras, žymus.*

b) Priebalsiai prieš *a, ą, o, u, ų, ū* tariami kartais kietai, kartais minkštai. Žodžių *garsas, laimė, laikas, vaikas, kąsti, ropė, šonas, suktas, tų grūdų, rūkti, pūsti* priebalsiai *d, g, k, l, n, p, r, s, š, t, v* prieš *a, ą, o, u, ų, ū* tariami yra kietai.

Jei prieš *a, ą, o, u, ų, ū* priebalsiai tariami minkštai, tad rašoma po jų dar *i* prieš patį balsį: *kiautas, šiaudas, šią, šio, šių, siūti, siuvo, siųsti, peiliai, žodžiai...*"[7]

P. Jonikas „Pagramančio tarmėje", paremtoje eksperimentais, tarp minkštųjų ir suminkštintųjų nurodo nedidelį skirtumą: „§ 51. Priebalsiai (nors, palyginti, nestipriai) minkštinami prieš priešakinės eilės balsius mažiau, prieš supriešakėjusius — kiek daugiau... Tačiau, pasitenkinęs šiąja visuotine pastaba, to dvejopo minkštumo neskiriu"[8].

J. Gerulis dialektologiniame darbe „Lietuvių kalbos tarmių studijos" nurodo nevienodą [*s*] prieš [ɛ] ir [*s*] prieš [υ] minkštumo laipsnį tokiuose žodžiuose kaip [*s͡ɛn͡æl͡ɪs*] senelis ir [*s'°υ͡vìmas*] siuvimas ir kt.[9] Kaip sako J. Gerulis, daugelyje dialektų (kai kurie iš jų artimi lietuvių literatūrinei kalbai) jie vienas nuo kito skiriasi: antrasis už pirmąjį minkštesnis.

J. Endzelynas „Baltų kalbų garsuose ir formose" laikosi J. Gerulio nuomonės[10].

Šiuo klausimu aiškiai savo nuomonę pasakė P. Skardžius B. Sereiskio knygos „Sistemingas vadovavimas studijuojančiam lietuvių kalbą" recenzijoje: „Nevykusiai kalba autorius ir apie minkštinamąjį balsį **i**: **i**, stovėdamas tarp priebalsio ir balsių *a, ą, o, u, ų, ū*, neminkština priešstovinčio priebalsio, bet parodo, kad prieš tuos balsius stovi minkštas priebalsis. Taigi žodyje sąsiuvinis **si** yra lygus **s'** [minkštasis **s**]. Kas kita yra to žodžio skiemenys **-vi-**, **-nis**: čia prieš **i** stovį priebalsiai **v** ir **n** tikrai yra suminkštėję; čia mes negalime pasakyti, kad **vi**, **ni** yra lygus **v'**, **n'** [t. y. minkštam **v**, **n**]; juo

---

[7] Rygiškių Jono, Lietuvių kalbos gramatika, 8, Kaunas — Vilnius, 1922.

[8] P. Jonikas, Pagramančio tarmė, 22 — 23, Kaunas, 1939.

[9] Žr. J. Gerullis, Litauische Dialektstudien, 31, 40, 60, 70, Leipzig, 1930.

[10] Žr. J. Endzelīns, Baltu valodu skaņas un formas, 44 — 45, Rīgā, 1948.

labiau to negalime pasakyti apie **i** žodyje sniegas: čia **ie** yra dvibalsis, kilęs iš **ei**; taigi tas **i** yra neatskiriamai suaugęs su **e**, ir todėl netiesa, kad šitas **i** galėtų čia būti nesavarankis, vien minkštinamas garsas"[11].

Šios grynai fonetinės pastabos rodo, kad lietuvių kalbos priebalsiai yra skirstomi į tris tipus, vieną iš tų tipų galima pavadinti kietaisiais, antrą — minkštaisiais ir trečią — suminkštintaisiais priebalsiais, kaip žodžiuose: [*š°uõ, š'°uõ, ʃ̍ì*].

Kyla klausimas, ar skirtumas tarp atskirų priebalsių tipų priklauso nuo pačių priebalsių prigimties (šiuo atveju kietuosius, minkštuosius ir suminkštintuosius priebalsius reikėtų laikyti savarankiškomis fonemomis, o balsius — tik vienos fonemos atspalviais), ar nuo po priebalsių sekančių balsių ir dvibalsių (šiuo atveju visus priebalsių skirtumus reikėtų laikyti vienos fonemos atspalviais, o po jų stovinčius balsius ir dvibalsius — savarankiškomis fonemomis).

Čia reikia nurodyti, kad kietieji priebalsiai pasitaiko prieš užpakalinės eilės balsius [*a, a:, ɔ, o:, ʊ, u:*], prieš dvibalsius [*au, ai, uo, ui*] ir absoliutinėje žodžio galūnėje. Minkštieji priebalsiai — prieš [*a, a:, ɔ, o:, ʊ, u:*] ir prieš dvibalsius [*au, uo*]. Suminkštintieji — prieš priešakinės eilės balsius ir dvibalsius [ɪ, *i:*, ɛ, *æ, e*, ɪɛ, ɛɪ, *æ*ɪ][12].

Pirmiausia pažiūrėsime, ar kietieji ir minkštieji priebalsiai tokiuose žodžiuose kaip [*š°uõ*] ir [*š'°uõ*], [*sakaũ*] ir [*sak'°aũ*] ir kt. yra vienos fonemos atspalviai, ar savarankiškos fonemos.

„Rusų kalbos tokiuose junginiuose, kaip pa, p'a, mes turime dvi skirtingas priebalsines fonemas, bet vieną ir tą pačią (dviejų skirtingų atspalvių) balsinę fonemą todėl, kad kietieji ir minkštieji priebalsiai pasitaiko ir nepriklausomoje fonetinėje padėtyje, tuo tarpu kai įvairūs balsių atspalviai visada priklauso nuo priešstovinčio priebalsio. Rusų kalbos palatalizuotieji priebalsiai sudaro atskiras fonemas todėl, kad jie pasitaiko, lygiai kaip ir nepalatalizuotieji, nepriklausomoje fonetinėje padėtyje — gale žodžio"[13].

Lietuvių literatūrinėje kalboje, kaip buvo nurodyta, minkštieji priebalsiai gale žodžio nepasitaiko. Priežastį nurodo jų kilmės istorija: minkštieji priebalsiai atsirado iš kietųjų +*j*, po kurio buvo užpakalinės eilės balsis ar dvibalsis. Todėl kietųjų ir minkštųjų lietuvių literatūrinės kalbos priebalsių žodžio gale priešpastatyti negalima. Tačiau visose kitose padėtyse — prieš užpakalinės eilės balsius ir dvibalsius jie skiria žodžius ir morfemas, pavyzdžiui: [*saũs°o:*] ir [*saũs'°o:*], [*k°ʊm̃p°o:*] ir [*k°ʊm̃p'°o:*].

Kyla klausimas, ar galima šiuos priebalsius laikyti savarankiškomis fonemomis.

Balsis [*o:*] ir po kietojo, ir po minkštojo priebalsio išlaiko savo pagrindinę kokybę, nors po minkštojo priebalsio jis žymiai supriešakėja, sudarydamas kitą balsio [*o:*] atspalvį. Kietųjų ir minkštųjų priebalsių tarimo skirtumas priklauso nuo jų pačių, o ne nuo po jų stovinčių balsių ar dvibalsių. Sepa-

---

[11] P. Skardžius, Kalba, 1 sąs., 46 (1930).

[12] Negalima painioti rašybos ir tarimo: pavyzdžiui, žodžių *lakiai* ir *lakei* paskutinis dvibalsis tariamas [ɛɪ], nors rašyboje jis pirmuoju atveju žymimas *ai*, antruoju *ei*.

[13] Л. Р. Зиндер, Советское востоковедение, 3, 94, Москва (1956).

ratorius—aparatas, leidžiąs klausytis atskirai izoliuotų bet kurio žodžio garsų, taip pat patvirtina, kad junginių [m°o:] ir [m'°o:], [r°o:] ir [r'°o:], [k°o:] ir [k'°o:], [gau] ir [g'au] skirtumas priklauso tik nuo priebalsių.

Šios aplinkybės duoda pagrindo kietuosius ir minkštuosius priebalsius laikyti savarankiškomis fonemomis.

Kadangi priešpastatymą kietųjų ir minkštųjų fonemų (žinoma, įskaitant ir pasiskolintuosius garsus) galima pravesti per visą priebalsių sistemą, išskyrus [j], kuris negali turėti atitinkamos kietosios poros, tai šis priešpastatymas yra diferencinis foneminis požymis. Todėl žodžiuose [k°ʊm̃p°o:] ir [k°ʊm̃p'°o:], [l°õ:b°o:] ir [lõ:b'°o:], [k°ʊr°o:] ir [k'°ʊr°o:], [sag°ũ:] ir [sag'°ũ:], [m̂ɛɪl°ʊs] ir [m̂ɛɪl'°ʊs], [maũkt̂ɪ] ir [m'aũkt̂ɪ], [pašã:l̂ɪn°o:] ir [pašal̂ɪn'°o:], [ĝɛr°ʊ] ir [ĝɛr'°ʊ], [saũs°o:] ir [saũs'°o:], [š°uõ] ir [š'°uõ], [gra:ž°õ:s] ir [grã:ž'°o:s], [zaunà] ir [zɪrz'aũ], [jav°ũ:] ir [av'°ũ:] priebalsiai [p ir p', b ir b', k ir k', g ir g', l ir l', m ir m', n ir n', r ir r', s ir s', š ir š', ž ir ž', z ir z', v ir v'] yra savarankiškos fonemos, skiriančios ką tik nurodytus žodžius ir morfemas.

Tačiau kai kurie priebalsiai vartojami labai retai. Prie pastarųjų priklauso [c, c', č, č', dz, dz' ir dž, dž']. Jų savarankiškumas ne toks akivaizdus, kaip anksčiau nurodytųjų. Pavyzdžiui, sporadinė [c] ir [c'] priebalsių vartosena lietuvių literatūrinėje kalboje suteikia tik vieną fonetinę poziciją prieš užpakalinės eilės balsį žodžiuose [c°ʊkr°ʊs] ir [c'°ʊc'e] (*šuo* vaikų kalboje), kur [c] ir [c'] nepriklauso nuo užimamos padėties.

Kietasis [č] lietuvių literatūrinėje kalboje vartojamas labai nedaugelyje žodžių: [čaiž°ʊs, ĝɪñčas, B°ʊčas] ir kt. Tačiau yra keletas morfemų, kaip, pavyzdžiui, [ĝɪnč°ʊ] ir [ant̂č'°ʊ], [sn°ʊč°o:] ir [jaun°ʊč'°o:], kur [č] ir [č'] stovi prieš balsius [ʊ] ir [o:], kurie negali iššaukti to esminio skirtumo, t. y. vienu atveju kietumo, o kitu—minkštumo, kuriais [č] skiriasi nuo [č'].

[dz] ir [dz'] tokiuose žodžiuose kaip [dz°ũ:kas] ir [dz'°ʊk̂ɪnt̂ɪ] stovi prieš užpakalinės eilės balsius [u:] ir [ʊ], o pastarųjų tarimas nesukelia to skirtumo, kurį mes matome tarp [dz] ir [dz'].

[dz] ir [dz'] reikia laikyti savarankiškomis fonemomis dar ir todėl, kad jos sudaro būtinuosius elementus tų kelių žodžių, kuriuose jos pasitaiko.

Kietoji [dž] fonema pasitaiko tik tarptautiniuose žodžiuose, skoliniuose, pavyzdžiui: [džául̂ɪs] ir kt., kurį galima priešpastatyti lietuvių kalbos žodžiui [dž'aũksmas], kad įrodytume fonemų [dž] ir [dž'] savarankiškumą.

Tai, kas aukščiau pasakyta, rodo, kad [c] ir [c'], [č] ir [č'], [dz] ir [dz'], [dž] ir [dž'] irgi yra savarankiškos fonemos, nors vartojamos labai retai.

Fonemos [f, x, γ] lietuvių kalboje anksčiau nebuvo vartojamos, ir todėl ilgai buvo ginčijamasi dėl jų vartojimo, kadangi jos pasitaiko tik tarptautiniuose žodžiuose ir skoliniuose. Dialektuose ir dabar dažnai [f] pakeičiama garsu [p], [x]—garsu [k], [γ]—[g]. Net tie skoliniai, dažniausiai tikriniai vardai, kurie į literatūrinę kalbą ateidavo netiesioginiu keliu, o jau ilgai vartoti lietuvių liaudies šnekamojoje kalboje, kaip pavyzdžiui: [Pranc°u:ẑɪjà] Prancūzija, [Pranc'ɪš°k°ʊs] Pranciškus, [parã:p̂ɪja] parapija, [ɪst°ɔr̂ɪja] istorija, [Prã:nas] Pranas, [Pr̂ɪč°k°ʊs] Pričkus, [arm°ɔm̂ɪka] armonika, [Č'ɛk̂ɪja] Čekija ir kt., pasiduodavo bendrai tendencijai kalboje, ir garsai [f, x, γ] juose buvo keičiami anksčiau nurodytais garsais arba visiškai netariami.

Tai priimtina žodžiams, kuriuos jau seniai pasisavino lietuvių liaudis, tačiau negalima buvo jų keisti naujuose skoliniuose, kurie į lietuvių literatūrinę kalbą atėjo ne iš lietuvių kalbos tarmių, o tiesiog iš svetimų kalbų.

Lemiamą žodį šiuo klausimu pasakė J. Jablonskis, kuris dar 1893 m. pradėjo reikalauti, kad lietuvių literatūrinės kalbos raštų tarptautiniuose žodžiuose būtų vartojami [*f*, *x*, γ][14].

1920 m. savo straipsnyje „Keli rašybos dalykai" jis sako, kad literatūrinėje kalboje negalima išsiversti be [*f*, *x*, γ] garsų, esant tokiam gausiam skaičiui skolinių ir tarptautinių žodžių: „...*fonas, fonografas, fonetika, telefonistas, telefonuoti, gramofonas, grafika, grafuoti, telegrafistas, telegrafuoti; fauna, flora, fizika, fiziologija, faršas, farsas, forsuoti, reforma, chalva, chloroformas, profesija, profesorius, filologas, filosofija, sfera, diferencinis, profanas; figūra, farmacija, firma, filtras, flirtas, flirtuoti, furoras, Charbinas* (miesto vardas), *Faustas, filosofas Fichtė*..."[15]

Keisti juos savais garsais reikštų nemokamai pamėgdžioti savo senelius. Šiame straipsnyje jis pabrėžia, kad lietuviai tarptautiniuose žodžiuose jau ištaria [*f*, *x*, γ].

Jablonskis bara tuos, kurie šio tarimo neprisilaiko ir [*f*, *x*, γ] tarptautiniuose žodžiuose keičia savais [*p*, *k*, *g*] garsais: „... b) rašydami tuos žodžius be *ch*, *f*, *h* mes nė kiek nepalengvinam Lietuvos žmonėms suprasti tų žodžių reikšmę; c) mūsų žmonės, tardami savo žodžius, ima dabar ir patys tarti *ch*, *f* (*cha-cha-cha! fe! falšius, falšyvas, festungė, firankos, fėleris, futeris*...); d) patys žmonės, imdamiesi svetimus žodžius į savo kalbą, ypačiai naujoji ir šviesesnioji karta, taria juos dabar kiek kitaip (ir su *f*, *ch*...)"[16]

Prie šio klausimo J. Jablonskis grįžta dar keletą kartų įvairiuose straipsniuose ir recenzijose, pvz., 1922 m. jis rašė: „Nuostabu, kad taip nenuosekliai šituos žodžius rašo ir keli žmonės, kurie kiek pirmiau gražiausiai ištardavo juos su *ch*, *f*, *h*. To nesuprasdamas, patariu rašytojams būti nuoseklesniems — rašyti, kaip ir pirmiau buvo rašoma: chalva (tam tikri gardumynai...), chloroformas, psichologija, faršas (su **ch, f, h**)... Šituos žodžius mes imamės į savo raštus ir kalbą ne iš pirmojo tų žodžių šaltinio, bet iš kultūringųjų savo kaimynų, tad ir rašykime juos taip, kaip esame įpratę juos taryti iš tų kaimynų"[17].

Jei anksčiau šie garsai ir buvo ginčytini, tai dabar lietuvių literatūrinėje kalboje visuose tarptautiniuose žodžiuose ir skoliniuose jie vartojami be abejonės. Todėl juos ir įjungiame į lietuvių literatūrinės kalbos fonemų skaičių, nes, esant tokiam dideliam kiekiui tarptautinių žodžių, į kurių sudėtį įeina [*f*, *x*, γ], be jų išsiversti negalima.

Fonemų [*f'*, *x'*, γ'] savarankiškumą ir jų nepriklausymą nuo fonemų [*f*, *x*, γ], o taip pat [*t'*, *d'*] nuo [*t*, *d*] iliustruoja keletas pavyzdžių — tarptautinių žodžių, kur jos užima vienodas fonetines pozicijas, bet tariamos nevie-

---

[14] Jablonskio raštai, 3, 7 – 8, Kaunas, 1934.
[15] Ten pat, 104 – 105.
[16] Ten pat, 105.
[17] Jablonskio raštai, 4, 278, Kaunas, 1935.

nodai, pavyzdžiui: [t°ʊ̀] tu ir [t'°ʊ̀l͡ɪs] tiulis, [d°ʊ̀] du ir [d'°ʊba r͡ì] Diubari, [x°ʊrmà] churma ir [brax'°ʊ̀ra] brachiura, [f°ʊ̀r͡ɪja] furija ir [k°ʊrf'°ʊ̀rstas] kurfiurstas, [γ°ʊg͡ɛn°ʊ̀taɪ] hugenotai ir [γ'°ʊg°ʊ̀] Hiugo.

Taigi iš viso lietuvių literatūrinėje kalboje yra 45 priebalsinės fonemos, sudarančios kietąsias ir minkštąsias poras: [*p, p', b, b', t, t', d, d', k, k', g, g', c, c', č, č', dz, dz', dž, dž', m, m', n, n', s, s', š, š', ž, ž', z, z', l, l', r, r', v, v', j, f, f', x, x', γ, γ'*].

Apie trečiąją priebalsių kategoriją, t. y. suminkštintuosius priebalsius, pasitaikančius prieš priešakinės eilės balsius ir dvibalsius, galima štai ką pasakyti.

Savo minkštumo laipsniu ir charakteriu lietuvių kalbos priebalsiai prieš priešakinės eilės balsius ir dvibalsius iš esmės skiriasi nuo rusų kalbos priebalsių.

L. Ščerba savo straipsnyje „Rusų rašybos teorija" rašė: „Kadangi normaliai rusų kalboje prieš balsius „и, э" (t. y. „i, e") stovi tik minkštieji priebalsiai, tai gali pasirodyti, kad minkštieji priebalsiai prieš šiuos balsius fonetiškai sąlygojami, juo labiau, kad tarp jų iš tiesų yra artikuliacinis ir akustinis artumas: ir vienus, ir kitus tariant, liežuvio vidurinė dalis pakyla prie kietojo gomurio. Tačiau tai be abejonės netikslu priebalsių minkštumo atžvilgiu prieš balsį „э" (t. y. „e"): reikalas tas, kad, tariant rusų minkštuosius priebalsius, liežuvis pakyla prie gomurio tiek pat, kiek ir tariant „и", būtent daug daugiau, negu tariant „э" (t. y. „e"), iš čia išplaukia, kad priebalsių minkštumas prieš šį balsį iš viso nėra gyvosios asimiliacijos rezultatas"[18].

Lietuvių kalboje priebalsių minkštinimas prieš priešakinės eilės balsius ir dvibalsius, priešingai, yra asimiliacinio pobūdžio, nes priebalsio minkštėjimo laipsnis priklauso nuo liežuvio pakilimo laipsnio, kuriuo pasižymi po priebalsio stovintis priešakinės eilės balsis ar dvibalsis. Jeigu, tariant priešakinės eilės balsį arba dvibalsį, liežuvis pakyla aukščiau prie gomurio, tai ir prieš jį stovintis priebalsis bus minkštesnis ir atvirkščiai. Galima pastebėti net keletą prieš priešakinės eilės balsius ir dvibalsius stovinčių priebalsių minkštėjimo laipsnių.

Galimas daiktas, kad ir istoriniu atžvilgiu priebalsiai prieš priešakinės eilės balsius skiriasi nuo minkštųjų priebalsių prieš užpakalinės eilės balsius. P. Skardžius nurodo, kad „vardažodinė priesaga *-ē* gali būti įvairios kilmės. Visų pirma jos dariniai gali būti netekę *j* prieš *-ė* lygiai taip pat, kaip, pvz., vs. šm. *mede* iš **medje* ir kt., tai lyg patvirtintų ir suomių iš baltų paskolintoji *purje* = *bùrė*, ds. km. (tarm.) *žẽmjų* = lat. *zemju*, lot. *faciēs* „veidas" ir kt. Bet, antra vertus, kaip rodo lot. *facēs* „žvakė, žibintas" ir kt., senovėje šalia *-i̯ē-* galėjo būti ir senas *ē-* kamienas. Dabar to iš baltų kalbų negalime skirti"[19].

Išstudijavę visų priebalsių, stovinčių prieš balsius ir dvibalsius priešakinės ir užpakalinės eilės, palatogramas, pastebėsime, kad priebalsiai prieš [ɪ, ɛ, æ, e, ɪɛ, ɛɪ, æɪ] yra visada mažiau minkšti, negu atitinkami minkštieji prie-

---

[18] Л. В. Щерба, Избранные работы по русскому языку, 170, Москва, 1957.
[19] P. Skardžius, Lietuvių kalbos žodžių daryba, 70, Vilnius, 1941.

balsiai prieš užpakalinės eilės balsius. Išimtį sudaro tik afrikatos ir priebalsiai [*f*, *x*, γ], tarp kurių skiriasi tik kietieji ir minkštieji. Čia, matyt, vaidmenį vaidina ta aplinkybė, kad apikalinės afrikatos pačios pasižymi labai aukštu liežuvio pakilimu. Todėl, tariant kietąsias afrikatas, liežuvis liečia gomurį beveik tiek pat, kiek ir tariant [ɪ, ɛ, *æ*] (žr. 1, 2 pav.). Pasiskolintieji priebalsiai [*f*, *x*, γ], matyt, nepasiduoda bendrajam lietuvių kalbos fonetikos dėsniui.

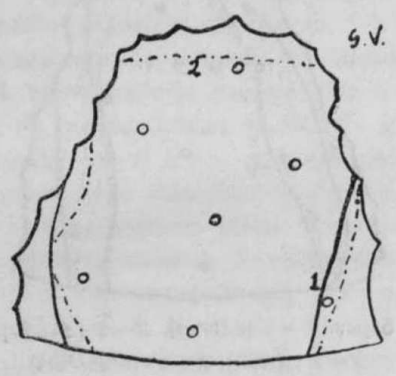

1 pav. *1* — ɛ [ɛ̀t^{c}], *2* — *dz*° [*dz*°*ũ*:*kas*]

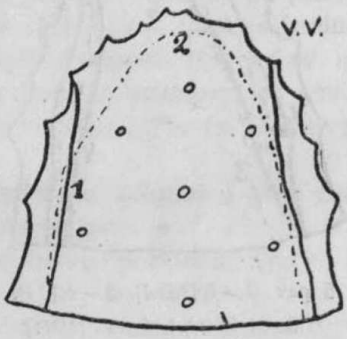

2 pav. *1* — æ [*m̂æ̃s*], *2* — *c* [*càkt*^{c}]

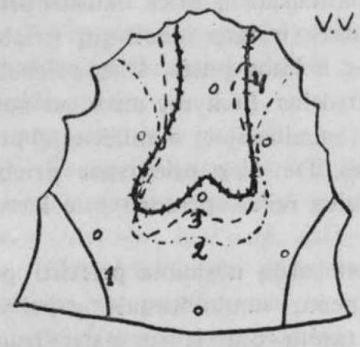

3 pav. *1* — *k*° [*k*°õ:], *2* — *k̂* [*k̂itas*], *3* — *k̂* [*k̂ĩ*:*la*], *4* — *k*′° [*k*′°*ũ*:*ra*]

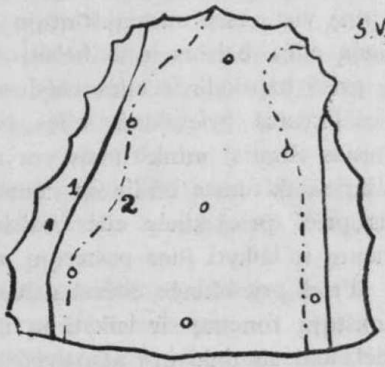

4 pav. *1* — *p̂* [*p̂iktas*], *2* — *p*′° [*pãupʼ*°*u*]

Be to, ir kiti priebalsiai prieš balsį [*i*:] dažniausiai mažai skiriasi arba ir visai nesiskiria nuo atitinkamų minkštųjų priebalsių. Jeigu ir yra skirtumas, tai jis greičiau kokybinis, o ne kiekybinis: priebalsių palatalizacija prieš [*i*:] kai kada yra labiau supriešakėjusi, negu prieš užpakalinės eilės balsius. Aiškaus skirtumo tarp suminkštinto ir minkštojo priebalsio nebuvimo priežastimi reikia laikyti ne suminkštintojo priebalsio prigimtį, kurio minkštumas priklauso vien tik nuo užimamos pozicijos, o balsį [*i*:], kuris lietuvių kalboje pasižymi pačiu aukščiausiu liežuvio pakilimu. Matyt, todėl [*i*:] priebalsius traukia arčiau prie minkštųjų. Tačiau kai kurie minkštieji priebalsiai, pavyzdžiui, [*k*′, *g*′, *n*′] yra tiek minkšti, kad priartėja prie liežuvio vidurinių priebalsių, o prieš [*i*:] jie ne taip minkšti (žr. palatogramas 3—6 pav. ir kt.). Taigi ir

prieš [*i*:], kaip ir prieš kitus priešakinės eilės balsius, suminkštintieji [*k'*, *g'*, *n'*] be abejonės yra kietųjų priebalsių atspalviai.

Čia duodamos lyginamosios kietųjų, minkštųjų ir suminkštintųjų priebalsių palatogramos. Palatogramose 3—4 pav. duodami minkštieji ir suminkštintieji sprogstamieji [*k*] ir [*p*], o palatogramose 5—6 pav. — pučiamieji.

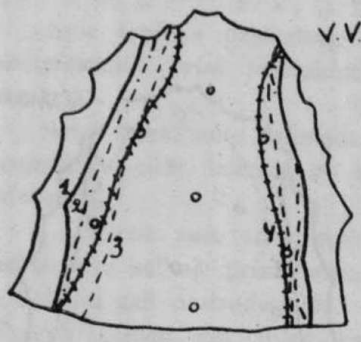

5 pav. *1* — *š* [*šakà*], *2* — *s̑* [*s̑*i], *3* — *s̑* [*s̑ī:la*], *4* — *š'°* [*š'°ō:*]

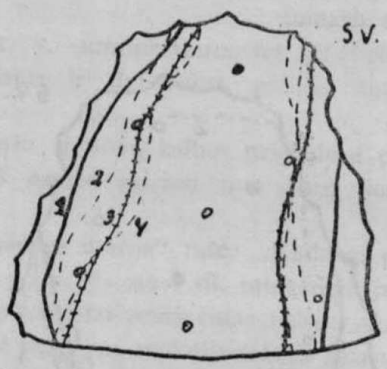

6 pav. *1* — *ž* [*žā:l'as*], *2* — *z̑* [*z̑ɛñ̃ge*], *3* — *z̑* [*z̑ī:d*ı], *4* — *ž'* [*ž'áun°o:s*]

Ką tik duotosios palatogramos parodo, kad priebalsiai prieš [*i*:] užima tarpinę vietą tarp suminkštintųjų priebalsių, pasitaikančių prieš likusius priešakinės eilės balsius ir dvibalsius, iš vienos pusės, ir tarp minkštųjų priebalsių prieš užpakalinės eilės balsius ir dvibalsius, iš kitos pusės. Visų priebalsių prieš likusius priešakinės eilės balsius ir dvibalsius (išskyrus aukščiau nurodytąsias išimtis) minkštumas yra atsiradęs dėl asimiliacijos, o minkštųjų priebalsių minkštumas būdingas jiems iš prigimties. Dėl šios priežasties priebalsius prieš priešakinės eilės balsius ir dvibalsius reikia priskirti prie kietųjų fonemų ir laikyti juos pastarųjų atspalviais.

Prieš priešakinės eilės balsius stovinčių priebalsių negalima priskirti prie minkštųjų fonemų ir laikyti jų minkštųjų fonemų suminkštintais atspalviais todėl, kad suminkštinti atspalviai šiuo atveju turėtų būti labiau palatalizuoti, negu minkštosios fonemos. O iš tiesų yra ne taip. Kodėl, tariant priebalsius prieš užpakalinės eilės balsius, liežuvis pakyla aukščiau, negu tariant juos prieš priešakinės eilės balsius, ir kokia jėga verčia liežuvį pakilti prieš užpakalinės eilės balsius aukščiau, negu prieš priešakinės eilės balsius, galėsime paaiškinti tik tada, jei pripažinsime, kad minkštieji priebalsiai prieš užpakalinės eilės balsius fonetiniu atžvilgiu yra nepriklausomi, t. y. savarankiškos fonemos.

3. Lietuvių literatūrinės kalbos priebalsinių fonemų klasifikacija

Kai kurios lietuvių literatūrinės kalbos priebalsinės fonemos turi bendrų bruožų, todėl jas galima klasifikuoti (žr. 1 lent.). Pavyzdžiui, priebalsiai, tariami su balsu, skiriami prie skardžiųjų, o tariami dusliai — prie dusliųjų grupės. Skardieji ir duslieji sudaro priešingas poras: [*p—b*, *p'—b'*, *t—d*, *t'—d'*, *k—g*, *k'—g'*, *c—dz*, *c'—dz'*, *č—dž*, *č'—dž'*] ir t. t.

Kai kurie priebalsiai neturi atitinkamų dusliųjų porų. Prie tokių priklauso [*m*, *m'*, *n*, *n'*, *r*, *r'*, *l*, *l'*].

[*l*, *l'*, *m*, *m'*, *n*, *n'*, *r*, *r'*] išsiskiria iš visų kitų priebalsių dar ir tuo, kad, juos tariant, šlamesys girdėti ne taip aiškiai, kaip tariant kitus priebalsius. Todėl jie vadinami sklandžiaisiais (sonantais). Tokiais jie išlieka net prieš dusliuosius priebalsius, tik [*r*] žodžio gale kartais suduslėja (žr. kimogramą 211 pav.).

[*j*] ir [*v*, *v'*] lietuvių kalboje prie sklandžiųjų neskirtini, nes [*j*] ir [*v*, *v'*] žodžio pradžioje, o, be to, [*j*] ir gale, o [*v*] žodžio viduryje po priebalsio sklandumu nepasižymi (žr. kimogramas 179, 188 pav.). Labai sklandūs jie tik intervokalinėje padėtyje. Be to, lietuvių kalbos sonantai [*l*, *l'*, *m*, *m'*, *n*, *n'*, *r*, *r'*], priklausydami nuo kirčio ir priegaidės, įvairiose padėtyse yra nevienodai ilgi, o [*j*] ir [*v*, *v'*] šios ypatybės neturi. Taigi, [*j*] ir [*v*, *v'*] yra priebalsiai, linkę sklandėti, o ne sklandieji.

Pagal tarimo būdą lietuvių kalbos priebalsiai dalijami į šias grupes: 1. sprogstamuosius, 2. pučiamuosius ir 3. virpamuosius.

1. Prie sprogstamųjų lietuvių kalbos priebalsių priskiriami [*p*, *p'*, *b*, *b'*, *t*, *t'*, *d*, *d'*, *k*, *k'*, *g*, *g'*, *c*, *c'*, *dz*, *dz'*, *č*, *č'*, *dž*, *dž'*, *m*, *m'*, *n*, *n'*].

Charakteringas visų sprogstamųjų priebalsių bruožas, jungiantis visus juos į vieną grupę, yra uždarumos sudarymas, prispaudžiant liežuvio galiuką prie alveolių arba viršutinių dantų, arba prispaudžiant viršutinę lūpą prie apatinės.

Tie sprogstamieji priebalsiai, kurie labai šlama, vadinami šlamesio sprogstamaisiais, o kuriuose vyrauja tonas — nosiniais sonantais. Prie pirmųjų priklauso [*p*, *p'*, *b*, *b'*, *t*, *t'*, *d*, *d'*, *k*, *k'*, *g*, *g'*, *č*, *č'*, *dž*, *dž'*, *c*, *c'*, *dz*, *dz'*], o prie antrųjų — [*m*, *m'*, *n*, *n'*].

Šlamesio sprogstamieji pagal jų artikuliacijos charakterį dalijami į grynuosius sprogstamuosius [*p*, *p'*, *b*, *b'*, *t*, *t'*, *d*, *d'*, *k*, *k'*, *g*, *g'*] ir afrikatas [*c*, *c'*, *dz*, *dz'*, *č*, *č'*, *dž*, *dž'*].

Tuo būdu, visi sprogstamieji priebalsiai dalijami į tris grupes: a) grynuosius sprogstamuosius, b) afrikatas ir c) nosinius sonantus.

a) *Grynieji sprogstamieji.* Juos charakterizuodami, kreipsime dėmesį į šiuos tris momentus: skardumą ir duslumą, uždarumą ir sprogimą, aspiraciją.

Prie grynųjų sprogstamųjų skardžiųjų priskiriami [*b*, *b'*, *d*, *d'*, *g*, *g'*], o prie dusliųjų [*p*, *p'*, *t*, *t'*, *k*, *k'*].

Visi grynieji sprogstamieji duslieji artikuliuojami stipriau ir energingiau, o visi skardieji — silpniau.

Skardieji priebalsiai [*b*, *b'*, *d*, *d'*, *g*, *g'*] yra balsingi: balso stygos veikia dar prieš sprogimo pradžią. Skardžiųjų priebalsių [*b*, *b'*, *d*, *d'*, *g*, *g'*] pradžią žodžio pradžioje galima nustatyti kimogramoje iš gerklų linijos. Priešingai, žodžio viduryje po balsių ir po skardžiųjų priebalsių skardaus sprogstamojo priebalsio pradžią galima nustatyti tik iš burnos linijos.

Grynieji sprogstamieji duslieji priebalsiai yra visiškai duslūs. Jų uždarumos žodžio pradžioje iš burnos linijos nematyti, balso stygos nevirpa, todėl visų grynųjų sprogstamųjų dusliųjų pradžios žodžio pradžioje nustatyti negalima, o žodžio viduryje ir gale ji nustatoma su priešstovinčių garsų pagalba.

Ne visi sprogstamieji priebalsiai pasižymi vienodai staigiu sprogimu. Tie patys sprogstamieji priebalsiai įvairiose fonetinėse padėtyse skiriasi sprogimo staigumu. Sprogimo charakterio skirtumus, priklausančius nuo atskirų fonemų fonetinės padėties, bus geriau nurodyti, aprašant jų atspalvius. Čia tik pasakysime, kad skardieji [*b*, *d*, *g*] apskritai pasižymi ne tokiu staigiu sprogimu, o duslieji [*p*, *t*, *k*] — staigesniu, nors atskirais atvejais šis skirtumas svyruoja.

Lietuvių kalbos tik grynieji sprogstamieji kietieji duslieji ir tik žodžio gale būna aspiruoti.

b) *Afrikatos.* Afrikatoms lietuvių kalboje, kaip žinoma, priklauso [*c*, *c'*, *dz*, *dz'*, *č*, *č'*, *dž*, *dž'*].

Iš sprogstamųjų grupės jos išsiskiria artikuliacijos savotiškumu: visos afrikatos turi sprogstamųjų pradžią ir pučiamųjų galą. Tačiau perėjimas nuo sprogstamojo elemento prie pučiamojo staigumu nepasižymi, priešingai, jis įvyksta taip sklandžiai, kad net negalima nustatyti ribos tarp šių dviejų elementų. Svarbią rolę perėjime vaidina ta aplinkybė, kad afrikatose paprastai abi sudedamosios dalys „ištariamos vienu ir tuo pačiu aktyviuoju kalbos organu, t. y. jei, pavyzdžiui, uždaruma (afrikatos pradžia) yra liežuvio priešakinė, tai ir anga (afrikatos galas) taip pat tariama priešakine liežuvio dalimi“[20].

Charakterizuojant afrikatas, reikia atkreipti dėmesį į jų skardumą bei duslumą ir santykį tarp sprogstamojo ir pučiamojo elementų.

Skardžiųjų afrikatų pradžią kimogramoje galima nustatyti tik iš gerklų linijos, nes uždarumos iš burnos linijos nematyti, o dusliųjų afrikatų pradžia žodžio pradžioje nežinoma — balso stygos neveikia.

Skardžiosios lietuvių kalbos afrikatos nepasižymi dideliu balsingumu, o jų sprogstamasis ir pučiamasis elementai kiekybės atžvilgiu nevienodi: sprogstamasis visada ilgesnis, o pučiamasis trumpesnis. Tiesa, dusliųjų afrikatų pradžios žodžio pradžioje su kimogramos pagalba nustatyti negalima, sprogstamojo elemento ilgumas žodžio pradžioje nežinomas, o pučiamasis elementas čia, kaip ir žodžio viduryje, gana trumpas. Žodžio viduryje dusliosios afrikatos sprogstamojo elemento ilgumą nustatyti nesunku su prieš jį ir po jo einančio garso pagalba.

Dusliosios afrikatos pasižymi didesniu pučiamumu negu skardžiosios.

c) *Nosiniai sklandieji.* Trečią grupę sprogstamųjų priebalsių sudaro nosiniai sklandieji [*m*, *m'*, *n*, *n'*], kuriuos tariant minkštasis gomurys nusileidžia žemyn, oras praleidžiamas į nosį, ir gaunamas nosies rezonansas.

Visi kiti priebalsiai, priešingai, tariami su pakeltu minkštuoju gomuriu ir be nosies rezonanso. [*m*, *n*] sudaro atitinkamas poras su nenosiniais [*b*] ir [*d*].

Charakterizuojant nosinius sklandžiuosius, reikia atkreipti dėmesį į šiuos pagrindinius momentus: balsingumą, sprogimą, artikuliacijos jėgą ir sklandžiojo ilgumą.

---

[20] М. И. Матусевич, Введение в общую фонетику, 35, Ленинград, 1941.

Nosiniai sklandieji, kaip jau pasakyta, visada skardūs ir neturi dusliųjų porų.

Kimografo užrašuose garsų [*m*] ir [*n*] pradžia ir galas visur gerai matyti, išskyrus tuos atvejus, kai jie stovi prieš skardųjį sprogstamąjį, kur balso stygos virpa ištisai, o burnos linija, ir tariant [*m*, *n*], ir skardaus sprogstamojo uždarumą, lygi nuliui.

Lietuvių kalbos nosiniai sklandieji priklauso sprogstamiesiems priebalsiams, kurie pasižymi uždaruma ir nepaprastai silpnu sprogimu. Matyt, žymi oro dalis pereina į nosies ertmę, ir oro srovės likučiai nepajėgia stipriau sprogti.

Lietuvių kalbos nosinių sklandžiųjų artikuliacija gana stipri: kimogramoje ant burnos linijos dažniausiai virpėjimų nėra, o tai rodo, kad lūpos stipriai suspaustos ir nepraleidžia garso bangos (žr. kimogramas 43, 67, 107 pav.).

Sklandžiųjų ilgumą, priklausantį nuo priegaidės ir užimamos fonetinės pozicijos analizuosime, charakterizuodami nosines priebalsines fonemas ir jų atspalvius.

2. Pučiamieji lietuvių kalbos priebalsiai yra šie: [*s*, *s'*, *š*, *š'*, *z*, *z'*, *ž*, *ž'*, *ł*, *l'*, *v*, *v'*, *f*, *f'*, *x*, *x'*, *γ*, *γ'*, *j*]. Visų pučiamųjų charakteringas bruožas yra angos sudarymas tarp liežuvio ir kietojo gomurio arba tarp viršutinių dantų ir apatinės lūpos.

Pučiamieji priebalsiai, kuriuose vyrauja šlamesys, vadinasi šlamesio pučiamaisiais, o kuriuose tonas — sklandžiaisiais pučiamaisiais. Prie pirmųjų skiriami [*s*, *s'*, *z*, *z'*, *š*, *š'*, *ž*, *ž'*, *j*, *f*, *f'*, *x*, *x'*, *γ*, *γ'*], o prie antrųjų [*ł*, *l'*].

a) *Šlamesio pučiamieji.* Charakterizuodami šlamesio pučiamuosius, dėmesį kreipiame į du momentus: skardumą ir duslumą, pučiamumą.

Lietuvių kalbos šlamesio pučiamieji duslieji yra [*s*, *s'*, *š*, *š'*, *f*, *f'*, *x*, *x'*], skardieji — [*z*, *z'*, *ž*, *ž'*, *j*, *v*, *v'*, *γ*, *γ'*].

Kimogramose nesunku atskirti dusliuosius pučiamuosius nuo skardžiųjų arba gretimų dusliųjų garsų. Sunkiau yra su skardžiaisiais pučiamaisiais intervokalinėje padėtyje. Skardžiųjų pučiamųjų vibracijos kimogramoje ant burnos linijos kartais nusileidžia žemiau balsių vibracijų, kartais laikosi viename lygyje su jomis, tik skiriasi piešiniu, o kartais visiškai susilieja su balsiais.

b) *Sklandieji pučiamieji* [*ł*, *l'*]. Iš pučiamųjų grupės jie išsiskiria kaip priebalsiai, kuriuose vyrauja tonas, o ne šlamesys. Jie visada skardūs. Kimogramoje juos labai sunku atskirti nuo gretimų balsių arba skardaus pučiamojo priebalsio.

3. Prie lietuvių kalbos virpamųjų priskiriami tik [*r*] ir [*r'*]. Charakteringas sudarymo bruožas — liežuvio galiuko virpėjimas, sukeliamas iš plaučių išeinančios nestiprios oro srovės. Analizuojant fonemą [*r*], reikia atkreipti dėmesį į tris momentus: skardumą, [*r*] ilgumą ir dūžių skaičių.

Kadangi fonemos [*r*] ilgumas ir dūžių skaičius susiję su fonetine pozicija, kirčiu ir priegaide, tai pastarieji bus nagrinėjami prie atskirų fonemos [*r*] ir [*r'*] atspalvių.

48398
Lietuvių kalbos ir literatūros instituto BIBLIOTEKA

Pagal kalbos organų veikimą lietuvių kalbos, kaip ir kitų kalbų, priebalsiai skirstomi į šias grupes: 1. lūpinius, 2. liežuvio priešakinius, 3. liežuvio vidurinius ir 4. liežuvio užpakalinius.

1. Lūpiniai: a) abilūpiniai [*p, p', b, b', m, m'*], kurie tariami, prispaudžiant viršutinę lūpą prie apatinės ir b) lūpų—dantiniai: [*v, v'*] bei [*f, f'*], kurie tariami, prispaudžiant apatinę lūpą prie viršutinių dantų.

2. Liežuvio priešakiniai [*t, t', d, d', c, c', dz, dz', č, č', dž, dž', s, s', š, š', z, z', ž, ž', l, l', n, n', r, r'*], kurie tariami, prispaudžiant arba priartinant priešakinę liežuvio dalį prie priešakinių viršutinių dantų, alveolių, arba prie dantų smegenų. Pavyzdžiui, tariant [*t, t', d, d', n, n', c, c', dz, dz', č, č', dž, dž'*], liežuvio galiukas prispaudžiamas prie smegenų, ir taip šioje vietoje sudaroma uždaruma.

Tariant pučiamuosius [*s, s', š, š', z, z', ž, ž'*], liežuvio galiukas priartėja prie alveolių, ir toje vietoje ties viduriu susidaro anga. Tariant [*l, l'*], liežuvio galiukas stipriai prispaudžiamas prie smegenų, arba alveolių, o pro šonuose susidariusias angas praeina oras.

3. Liežuvio viduriniai priebalsiai. Toks lietuvių kalbos priebalsis yra [*j*].

4. Liežuvio užpakaliniai priebalsiai. Tai [*k, k', g, g'*] ir pasiskolintieji [*x, x', γ, γ'*]. [*k, g*] tariami, užpakalinę liežuvio dalį prispaudus prie kietojo gomurio krašto.

1. Sprogstamieji priebalsiai

a) Grynieji sprogstamieji. Kietieji grynieji sprogstamieji — labai dažni lietuvių kalbos garsai. Jie pasitaiko visose padėtyse: žodžio pradžioje, viduryje, o duslieji ir žodžio gale. Dar galima pasakyti, kad žodžio pradžioje lietuvių kalboje jie pasitaiko prieš visus priešakinės ir užpakalinės eilės balsius ir prieš visus diftongus, o prieš priebalsius mažiau vartojami. [*p*] ir [*b*] žodžio pradžioje pasitaiko tiktai prieš [*l, r*]; [*t, d*]—prieš [*r, v*] ir [*k, g*]—prieš [*r, l, n, v*].

Viduryje žodžio jie būna prieš visus priešakinės ir užpakalinės eilės balsius, o be to, sudaro kai kuriuos junginius su kitais priebalsiais: [*p*] viduryje žodžio dažnai stovi prieš [*r, l, s, š, t, č*], o [*b*]—prieš [*r, l, ž, d*]. Fonema [*t*] lietuvių kalboje pasitaiko vidury žodžio po priebalsių [*p, k, s, š, l, m, n, r*], o [*d*] po [*b, g, z, ž, l, n, r*].

Sprogstamasis [*g*] vidury žodžio pasitaiko prieš [*d, z, ž, l*], o [*k*]—prieš [*t, č, s, š, r, l, n, v*].

Žodžio gale būna tik kietieji duslieji [*p, t, k*].

Minkštųjų sprogstamųjų fonemų vartojimą sąlygoja jų kilmė: visos jos vartojamos tiktai prieš užpakalinės eilės balsius [*a, a:, o:, ʊ, u:*] ir prieš [*au, ui, uo*].

[*p'*] ir [*b'*] kaip išimtis žodžio pradžioje lietuvių kalboje pasitaiko tik prieš [*j*], po kurios seka užpakalinės eilės balsis, o žodžio viduryje—prieš visus aukščiau nurodytus balsius ir dvigarsius.

[*p'*] ir [*b'*] tarptautinių žodžių pradžioje vartojami betarpiškai prieš užpakalinės eilės balsį, dažniausiai prieš [ʊ], pavyzdžiui, žodžiuose [*p'°ʊ͡r̃ẽ*] piurė, [*b'°ʊ̀ras*] biuras ir kt.

Lietuvių kalbos priebalsinės fonemos *1 lentelė*

Pagal tarimo būdą				Pagal kalbos organų veikimą	Lūpinės: abilūpinės, kietosios	Lūpinės: abilūpinės, minkštosios	Lūpinės: lūpų – dantinės, kietosios	Lūpinės: lūpų – dantinės, minkštosios	Liežuvio – priešakinės, kietosios	Liežuvio – priešakinės, minkštosios	Liežuvio – vidurinės	Liežuvio – užpakalinės, kietosios	Liežuvio – užpakalinės, minkštosios
Sprogstamosios	grynosios sprogstamosios			dusliosios	p	p′			t	t′		k	k′
				skardžiosios	b	b′			d	d′		g	g′
	afrikatos	dusliosios		vienžidinės					c	c′			
				dvižidinės					č	č′			
		skardžiosios		vienžidinės					dz	dz′			
				dvižidinės					dž	dž′			
	nosinės sklandžiosios				m	m′			n	n′			
Pučiamosios	šlamesio pučiamosios	dusliosios		vienžidinės			f	f′	s	s′		x	x′
				dvižidinės					š	š′			
		skardžiosios		vienžidinės			v	v′	z	z′	j	γ	γ′
				dvižidinės					ž	ž′			
	pučiamosios sklandžiosios								ł	l′			
Virpamosios sklandžiosios									r	r′			

[*k'*] žodžio pradžioje pasitaiko prieš [*o:*, ʊ, *u:*, *au*], o [*g'*] — prieš [*au*, *o:*, ʊ] ir kt. Žodžio vidury [*k'*] ir [*g'*] pasitaiko prieš visus aukščiau nurodytus balsius ir dvibalsius.

[*k*] ir [*g*] žodžio pradžioje ir viduryje, stovėdami prieš kitus priebalsius, net ir tuo atveju, jei po jų stovi priešakinės eilės balsis arba diftongas, niekada nesuminkštėja ir nebūna minkšti.

Fonema [*p*]. Abilūpinė grynoji sprogstamoji duslioji fonema, tariama, suglaudžiant abi lūpas. Lūpomis sudaryta uždaruma staiga atidaroma, ir uždarytas oras išeina su triukšmu. Ją tariant, balso stygos neįtemptos ir nevirpa, todėl fonema [*p*] yra dusli.

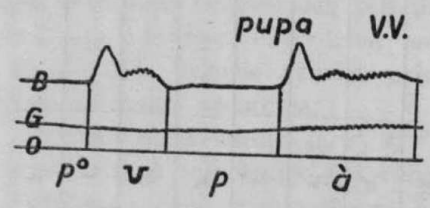

7 pav.

Fonemai [*p*] būdingi šie kombiniaciniai atspalviai.

1. [*p*] prieš balsius [*a*, *a:*], prieš dvibalsius [*aɪ*, *au*] ir kt. Šis fonemos [*p*] atspalvis pasižymi staigiu sprogimu, nuo 100 iki 105° (žr. kimogramą 7 pav.). Jis — nepalatalizuotas ir nelabializuotas (žr. lūpų nuotrauką 8 pav.).

2. [*p*] prieš balsius [*o:*, ɔ, ʊ, *u:*] ir dvibalsius [*uɪ*, *uo*] pasižymi tokiu pačiu sprogimo kampu, kaip ir prieš [*a*, *a:*] ir kt. (žr. 7 pav.). Be to, jis yra labializuotas (žr. lūpų nuotrauką 9 pav. ir plg. su 8 pav.).

8 pav. *p* [*pàs*]

9 pav. *p°* [*p°ō:*]

10 pav. *p̂* [*p̂iktas*]

11 pav. *p̂* [*p̂t:l̂e*]

3. Suminkštintas [*p*] prieš priešakinės eilės balsius [ɪ, *i:*, ɛ, *æ*, *e*] ir prieš dvibalsius [ɪɛ, ɛɪ, *æɪ*].

Prieš [ɪ, ɛ, *æ*] ir kt. [*p*] minkštinamas truputį, o prieš balsį [*i:*] jis palatalizuojamas labai daug (žr. palatogramas 10, 11 pav.). Tariant [*p*] prieš už-

pakalinės eilės balsius ir diftongus, liežuvis gomurio visiškai neliečia. Sprogimo kampas svyruoja nuo 105 iki 110° (žr. 12 pav.).

4. Kietasis aspiruotasis [p^c] gale žodžio. Sprogimo kampas čia maždaug toks, kaip ir prieš užpakalinės eilės balsius (100—105°). Sprogimą lydi aiški aspiracija (žr. 13 pav.).

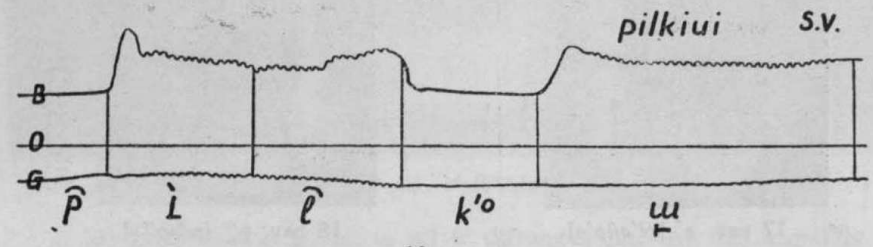

12 pav.

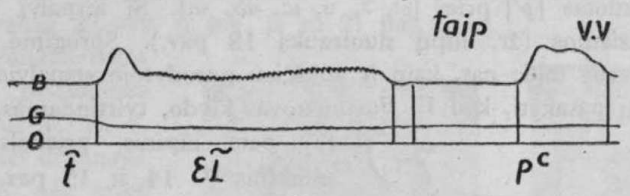

13 pav.

Fonema [p']. Fonema [p'] tariama kaip ir [p], tik su papildomu liežuvio nugarėlės vidurinės dalies pakilimu prie kietojo gomurio, todėl [p'] minkšta. (Minkštumas gerai matyti palatogramose 14, 15 pav.)

[p'] sprogimo kampas visose aukščiau nurodytose fonetinėse padėtyse svyruoja tarp 100 ir 105° (žr. kimogramą 16 pav.).

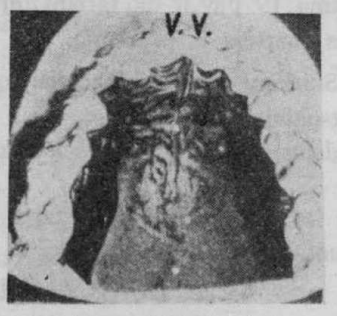

14 pav. p'° [$pa\breve{u}p'^{\circ}o$:]

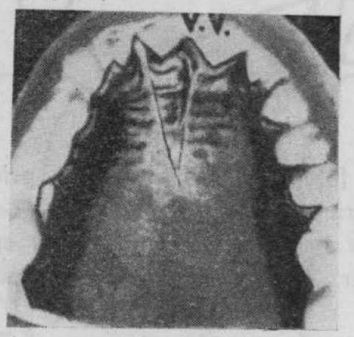

15 pav. p' [$p'jáu\bar{t}$]

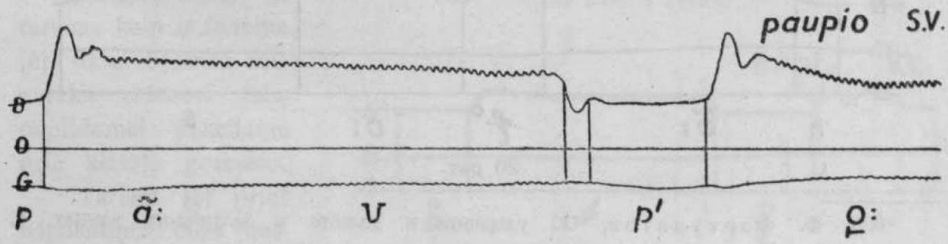

16 pav.

Fonemos [*p'*] yra du kombinaciniai atspalviai:

1. Nelabializuotas [*p'*] prieš [*j*] žodžio pradžioje ir prieš [*a*, *a*:, *au*] žodžio vidury (žr. lūpų nuotrauką 17 pav.).

17 pav. *p'* [*pl'aũp'a*]

18 pav. p'° [*pãʊp'°ʊ*]

2. Labializuotas [*p'*] prieš [*o*:, *ɔ*, *ʊ*, *u*:, *uo*, *uı*]. Šį atspalvį tariant, abi lūpos suspaudžiamos (žr. lūpų nuotrauką 18 pav.). Sprogimo kampas ir minkštumo laipsnis tokie pat, kaip ir aukščiau nurodytojo atspalvio.

Čia reikėtų pasakyti, kad F. Fortunatovas klydo, tvirtindamas, jog „prieš [*j*] pats lūpinis priebalsis nepilnai minkštas“[21]. 14 ir 15 pav. rodo, kad [*p'*] prieš užpakalinės eilės balsius ir [*p'*] prieš [*j*] pasižymi vienodu minkštumo laipsniu.

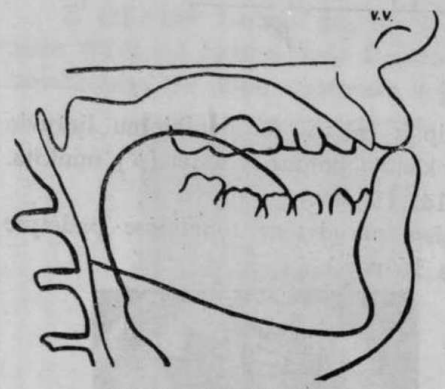

19 pav. *b* [*bá:łtas*]

Fonema [*b*]. Tai abilūpinė grynoji sprogstamoji skardžioji fonema. Tarimo būdas toks pat kaip ir [*p*] (žr. rentgenogramą 19 pav.), tik, tariant [*b*], balso stygos suartėja ir įsitempia.

Skiriami šie kombinaciniai fonemos [*b*] atspalviai.

1. [*b*] prieš balsius [*a*, *a*:], prieš dvibalsius [*aı*, *au*] ir prieš kai kuriuos kitus priebalsius.

Šis atspalvis pasižymi stačiu sprogimo kampu, svyruojančiu tarp 100—110° (žr. 20 pav.), kietumu ir yra nelabializuotas (žr. lūpų nuotrauką 21 pav.).

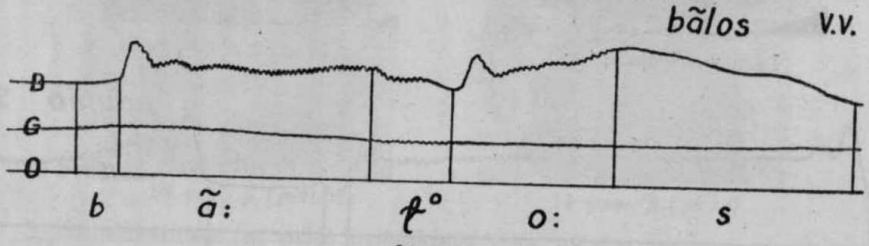

20 pav.

[21] Ф. Ф. Фортунатов, Об ударении и долготе в балтийских языках, 4, Варшава, 1895.

21 pav. *b* [*bá:ltas*]

22 pav. *b°* [*b°ó:ba*]

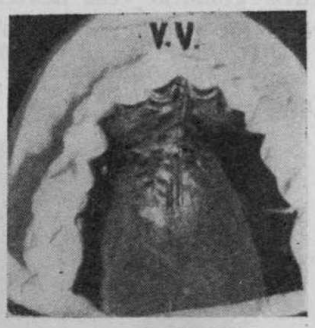

23 pav. *b͡* [*b͡æ'l͡s͡t͡ɪ*]

2. [*b*] prieš balsius [*ɔ*, *o:*, *ʊ*, *u:*] ir diftongus [*uɪ*, *uo*]. Šis atspalvis pasižymi tokiu pat sprogimo staigumu, kaip ir ankstyvesnis, ir labializacija (žr. lūpų nuotrauką 22 pav. ir plg. ją su 21 pav.).

3. Palatalizuotas [*b*] prieš priešakinės eilės balsius [ɪ, *i:*, ɛ, *æ*, *e*] ir prieš diftongus [ɪɛ, ɛɪ, *æɪ*]. [*b*] prieš [ɪ, ɛ, *æ*, *e*] nedaug palatalizuojasi (žr. 23, 24 pav.), o prieš [*i:*] palatalizacija gana žymi (žr. palatogramą 25 pav. ir plg. ją su 23 pav. ir rentgenogramą 26 pav. ir plg. ją su 19 pav.). 26 pav. matyti liežuvio pakilimas prie kietojo gomurio, o 19 pav. jo nėra. [*b*] sprogimo kampas dažniausiai nestaigus (nuo 110 iki 115°, žr. 27 pav.).

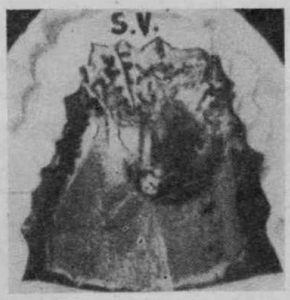

24 pav. *b͡* [*b͡æ'l͡s͡t͡ɪ*]

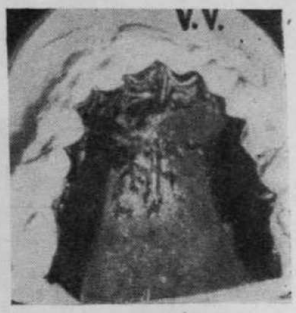

25 pav. *b͡* [*b͡ī:ra*]

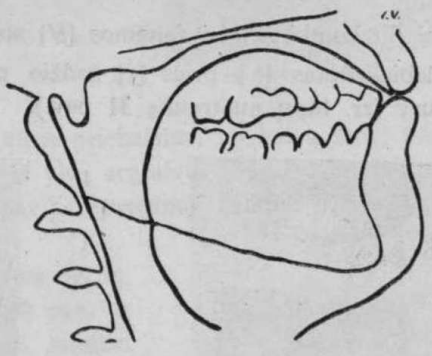

26 pav. *b͡* [*b͡ī:ra*]

Fonema [*b'*]. Ji tariama kaip ir fonema [*b*], tiktai liežuvio nugarėlės vidurinė dalis papildomai pakeliama prie kietojo gomurio.

Tariant [*b*] prieš užpakalinės eilės balsius ir diftongus, lie-

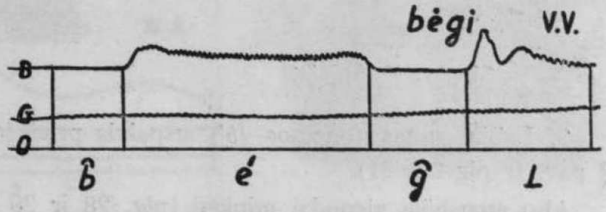

27 pav.

žuvis gomurio visai neliečia, o, tariant [*b'*], liežuvio prisilietimas prie gomurio gerai matyti 28, 29 pav.

[*b'*] sprogimo kampas toks pat, kaip ir [*b*] prieš užpakalinės eilės balsius (nuo 100 iki 110°, žr. 30 pav.).

28 pav. *b'* [*b'jaur°ʊs*]

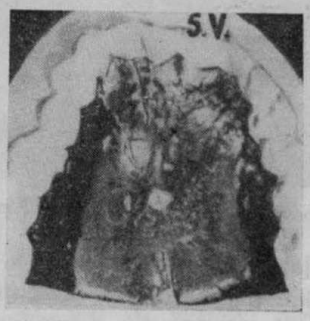

29 pav. *b'°* [*baub'°ʊ*]

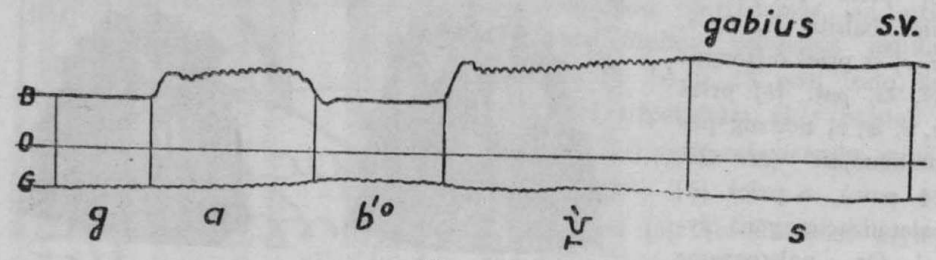

30 pav.

Skiriasi du kombinaciniai fonemos [*b'*] atspalviai:

1. Nelabializuotas [*b'*] prieš [*j*] žodžio pradžioje ir prieš [*a, a:, ai, au*] žodžio vidury (žr. lūpų nuotrauką 31 pav.).

31 pav. *b'* [*baũb'a*]

32 pav. *b'°* [*baub'°ʊ*]

2. Labializuotas fonemos [*b'*] atspalvis prieš [*ɔ, o:, ʊ, u:*] ir [*ui, uo*] (žr. 32 pav. ir plg. su 31).

Abu atspalviai vienodai minkšti (plg. 28 ir 29 pav.).

Fonema [*t*]. Tai grynoji sprogstamoji duslioji liežuvio priešakinė apikalinė fonema (žr. 33 pav.). Ji pasižymi didesniu energingumu ir įtampa negu rusų [*t*]. Ją tariant, liežuvio galiukas sudaro uždarumą su alveolėmis ir viršutiniais dantimis, o nugarėlė guli gulsčia, kaip ir tariant kitus apikalinius garsus.

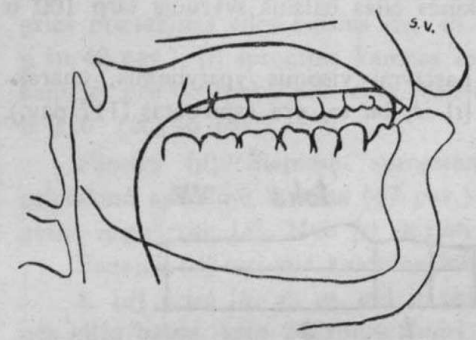

33 pav. *t* [*tàs*]

34 pav. *t* [*tà*]

Oro srovės veržimasis staigiai atidaro uždarumą ir sukelia didelį šlamesį.

Fonemai [*t*] būdingi šie kombinaciniai atspalviai.

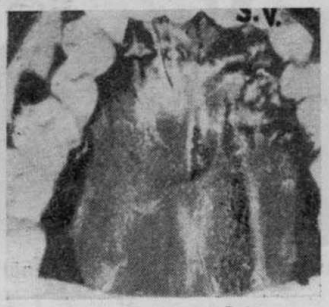

35 pav. *t* [*tà*]

36 pav. *t* [*tàs*]

1. [*t*] prieš [*a*, *a*:, *a*ı, *au*] ir kitus priebalsius, po kurių stovi užpakalinės eilės balsis. Šis [*t*] yra kiečiausias iš visų atspalvių (34, 35 pav.) ir nelabializuotas (žr. lūpų nuotrauką 36 pav.). Sprogimo kampas nuo 95 iki 110° (žr. 37 pav.).

2. Labializuotas [*t*] prieš balsius [ɔ, *o*:, ʊ, *u*:] ir diftongus [*u*ı, *uo*] (žr. 40 pav. ir plg. su 36). Abu atspalviai vienodai minkšti (žr. 34, 35 ir 38 pav.) ir turi vienodą sprogimo kampą (žr. 39 pav.).

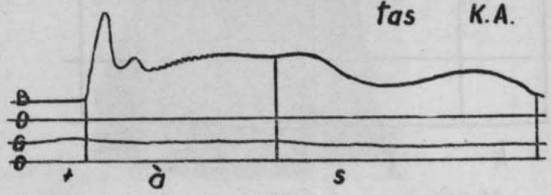

37 pav.

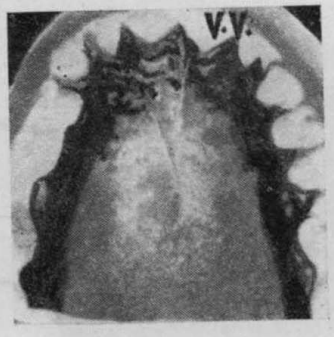

38 pav. *t*° [*t*°*ð*:]

3. Palatalizuotas [t͡] prieš priešakinės eilės balsius [ɪ, i:, ɛ, æ, e], dvibalsius [ɪɛ, ɛɪ, æɪ] ir prieš kitus priebalsius, po kurių eina priešakinės eilės balsis arba dvibalsis, [t] tokioje padėtyje truputį suminkštėja (plg. 41, 42 pav. su 34, 35 pav.).

[t] sprogimo kampas prieš priešakinės eilės balsius svyruoja tarp 100 ir 120° (žr. 43, 44 pav.).

4. Aspiruotas [tʰ] žodžio gale. Jis pasižymi visomis ypatybėmis, charakteringomis kietajam nepalatalizuotajam [t] ir, be to, yra aspiruotas (117 pav.).

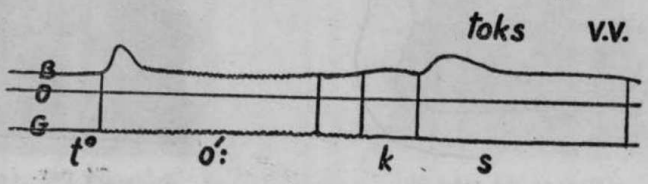

39 pav.

40 pav. tʰ [tʰõ:]

41 pav. t͡ [t͡ikʰ]

42 pav. t͡ [t͡i:là]

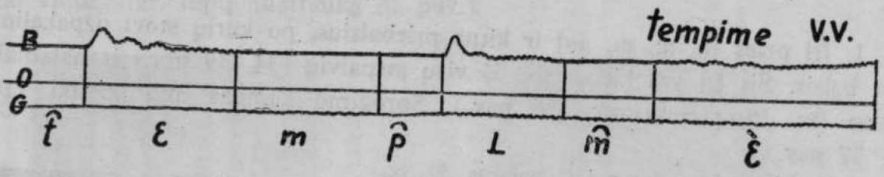

43 pav.

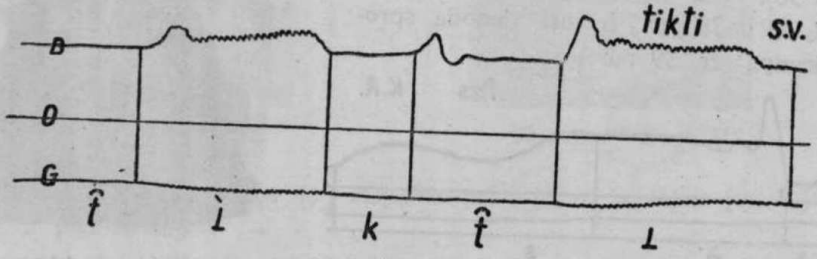

44 pav.

Fonema [*t'*]. Fonema [*t'*] tariama tokiu pat būdu, kaip [*t*], tik su papildomu liežuvio nugarėlės vidurinės dalies pakilimu prie kietojo gomurio.

Ji vartojama retai (tik tarptautiniuose žodžiuose), ir todėl mes galime išskirti tik vieną labializuotą [*t'*] atspalvį, kuris, kaip rodo 45 pav., yra minkštesnis, negu [*t*] prieš priešakinės eilės balsius (žr. 45 pav. ir plg. jį su 42 pav.). [*t*] sprogimo kampas maždaug toks, kaip [*t*] prieš užpakalinės eilės balsius — tarp 95 ir 110° (žr. 46 pav.).

45 pav. *t'°* [*t'°ʊ͡l ɪs*]

Fonema [*d*]. Šlamesio sprogstamoji liežuvio priešakinė apikalinė fonema (47 pav.) yra energingesnė negu rusų [*d*]. Nuo [*t*] skiriasi skardumu.

Fonema [*d*] turi tris kombinacinius atspalvius.

1. [*d*] prieš [*a, a:, aɪ, au*] ir prieš priebalsius, po kurių stovi užpakalinės eilės balsis, kaip žodžiuose [*dár*] dar, [*draīk°o:*] draiko ir kt.

Šis atspalvis nelabializuotas ir kietas (žr. 48, 49 ir 50 pav.). Sprogimo kampas svyruoja tarp 100 ir 110° (žr. 51 pav.).

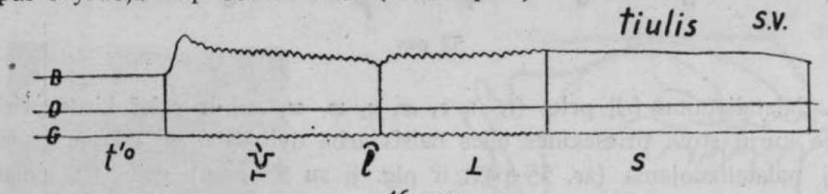

46 pav.

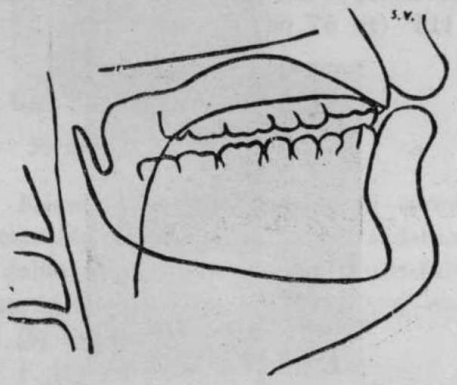

47 pav. *d* [*dár*]

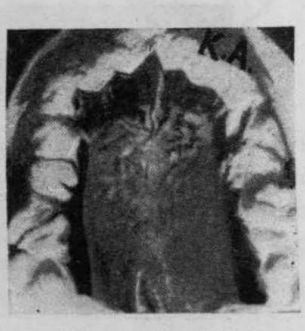

48 pav. *d* [*dã:r°o:*]

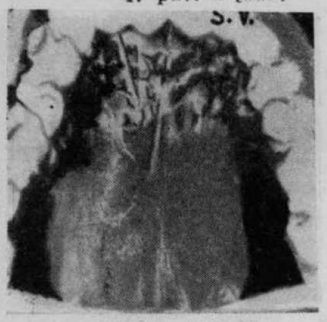

49 pav. *d* [*dã:r°o:*]

50 pav. *d* [*dár*]

2. Labializuotas [*d*] prieš [ɔ, *o*:, ʊ, *u*:] ir dvibalsius [*u*ɪ, *uo*]. Sprogimo kampas ir palatalizacijos laipsnis tokie pat, kaip tik ką nurodyto atspalvio, tik prisideda žymi labializacija (52, 53, 54 pav., pastarąjį plg. su 50 pav.).

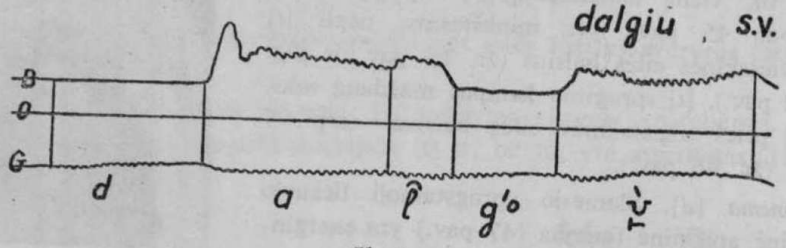

51 pav.

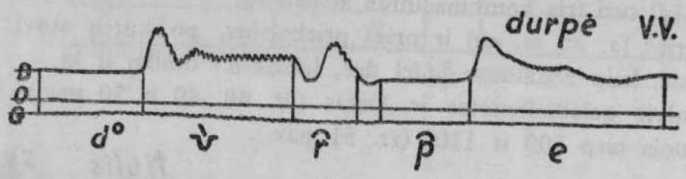

52 pav.

3. Palatalizuotas [*d*] prieš [ɪ, *i*:, ɛ, *æ*, *e*, ɪɛ, ɛɪ, *æ*ɪ] ir prieš kitus priebalsius, po kurių stovi priešakinės eilės balsis arba dvibalsis. [*d*] tokioje padėtyje truputį palatalizuojama (žr. 55 pav. ir plg. jį su 53 pav.), prieš [*i*:] palatalizacija stipresnė (žr. 56 pav.). Sprogimo kampas ne toks staigus, kaip anksčiau nurodytų [*d*] atspalvių: nuo 110 iki 115° (žr. 57 pav.).

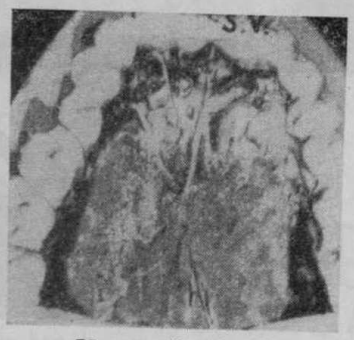

53 pav. *d*° [*d*°*o*:*rd*]

54 pav. *d*° [*d*°*úo* t͡ɪ]

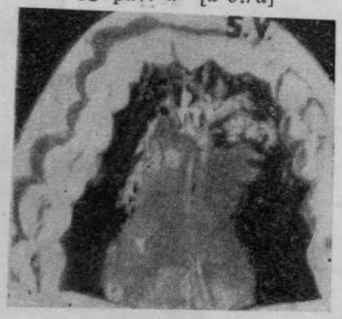

55 pav. d͡ [d͡ɪd͡ɛl͡ɪs]

56 pav. d͡ [d͡i:la]

Fonema [*d'*]. Tai minkštoji fonema, vartojama tik tarptautiniuose žodžiuose. Tariama kaip [*d*], bet su papildomu liežuvio nugarėlės vidurio pakilimu prie kietojo gomurio.

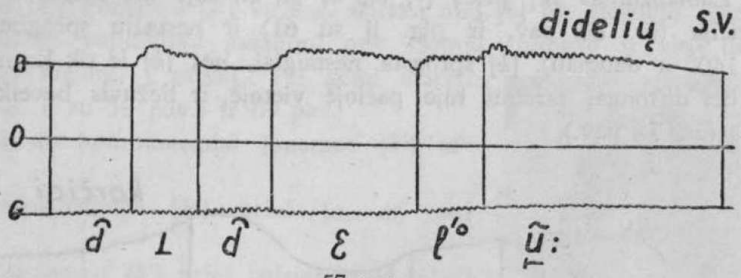

57 pav.

Fonema [*d'*] turi tik vieną kombinacinį atspalvį prieš balsį [ʊ]. Jis pasižymi stipria labializacija ir minkštumu. Kaip rodo 58 pav., [*d'*] yra minkštesnė negu [*d*] prieš priešakinės eilės balsius, netgi minkštesnė negu [*d*] prieš [*i*:]. Sprogimo kampas svyruoja tarp 110 ir 135°.

58 pav. *d'°* [*d'°ʊba͡ɾi*]

59 pav. *k* [*kàs*]

Fonema [*k*]. Šlamesio grynoji sprogstamoji liežuvio užpakalinė duslioji fonema (žr. 59 pav.). Uždaruma sudaroma tarp užpakalinės liežuvio nugarėlės dalies ir minkštojo gomurio užpakalinio krašto. Uždaruma staigiai atidaroma, ir oras su šlamesiu išeina pro susidariusią angą. Balso stygos nevirpa.

[*k*] turi šiuos atspalvius.

1. [*k*] prieš [*a*, *a*:, *a*ɪ, *au*] ir prieš priebalsius, nesvarbu, koks balsis eis po jų—priešakinės ar užpakalinės eilės. [*k*] visose šiose padėtyse yra kietas

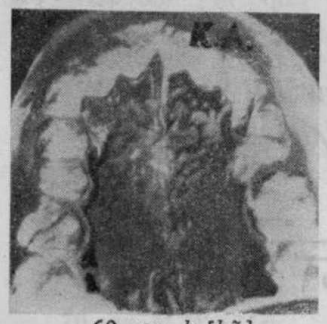

60 pav. *k* [*kã*:]

61 pav. *k* [*kã*:]

(60 pav.) ir nelabializuotas (žr. 61 pav.). Šio [*k*] sprogimo kampas svyruoja tarp 100 ir 115° (žr. 62 pav.).

2. Labializuotas [*k*] prieš [ɔ, *o*:, ʊ, *u*:, *u*ɪ, *uo*]. Šis atspalvis pasižymi labializacija (žr. 63 pav. ir plg. jį su 61) ir nestačiu sprogimo kampu (125—140° ir daugiau). [*k*] sprogsta nestaigiai, nes [*k*] ir tik ką nurodytieji balsiai bei diftongai tariami toje pačioje vietoje, ir liežuvis beveik nekeičia padėties (žr. 72 pav.).

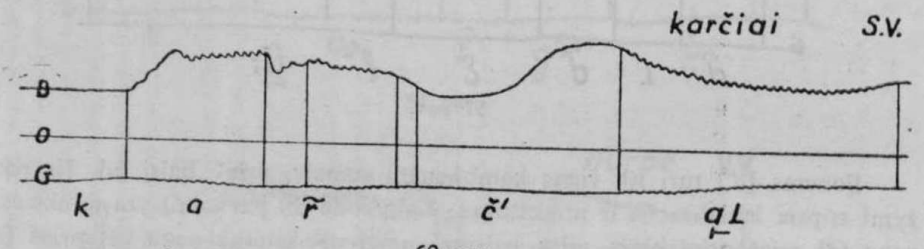

62 pav.

3. Palatalizuotas [*k*], pasitaikantis betarpiškai prieš priešakinės eilės balsius [ɪ, *i*:, ɛ, *æ*, *e*] ir prieš dvibalsius [ɪɛ, ɛɪ, *æ*ɪ]. Šis [*k*] atspalvis šiek tiek suminkštintas (žr. 64 pav.) ir pasižymi statesniu sprogimo kampu, negu kie-

63 pav. *k*° [*k*°ɔ̃:]

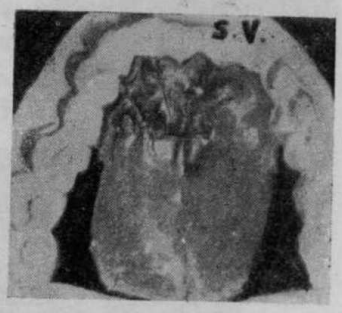

64 pav. k̂ [k̂ǽl̂t̂ɪ]

tieji, nelabializuotasis ir labializuotasis, [*k*] atspalviai. Sprogimo kampas siekia nuo 95 iki 110° (žr. 65 pav.).

[*k*] prieš [*i*:] suminkštintas gana daug, tačiau [*k*] nei prieš vieną priešakinės eilės balsį nesiekia tokio minkštumo kaip [*k'*] (66 pav. plg. su 69 pav.).

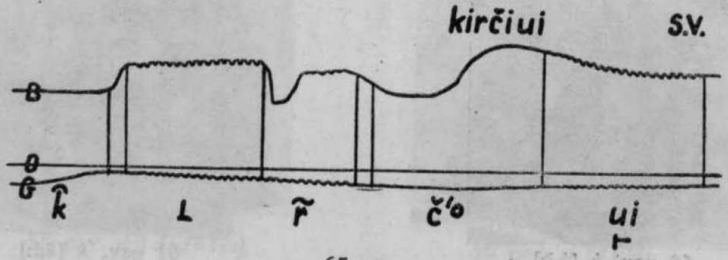

65 pav.

4. Aspiruotas [k^c] žodžio gale. Jo sprogimas nestaigus, ir burnos kreivė lėtai leidžiasi žemyn, tai patvirtina kimograma (67 pav.). Kietumas toks pat, kaip ir anksčiau nurodytų atspalvių.

Fonema [k']. Fonemos [k'] tarimas skiriasi nuo [k] tik liežuvio nugarėlės vidurinės dalies papildomu pakilimu prie kietojo gomurio ir viso liežuvio žymiu pasistūmėjimu į priekį. Tai gerai matyti 68 pav. (plg. jį su 59 pav.) ir 69 pav.

Skiriasi du kombinaciniai fonemos [k'] atspalviai:

1. Nelabializuotas [k'] prieš [a, a:, au] (70 pav.).

2. Labializuotas [k'] prieš balsius [$ɔ$, o:, $ʊ$, u:] ir dvibalsius [ua, uo] (žr. 71 pav.).

66 pav. $\widehat{k}$ [$\widehat{k}$ī:la]

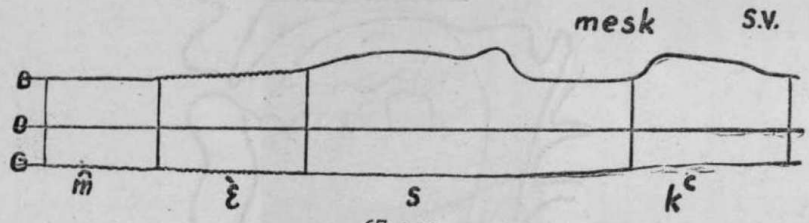

67 pav.

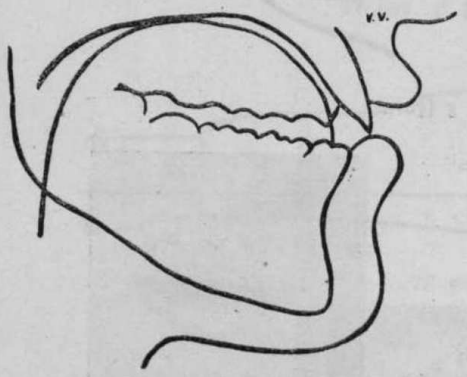

68 pav. k'° [k'°ū:ra]

69 pav. k'° [k'°ū:ra]

70 pav. k' [k'aū$\overline{l}$e]

71 pav. k'° [k°ó:k'°o:]

Abiejų atspalvių sprogimo kampas svyruoja tarp 100 ir 120° (žr. 72 pav.)[22].

Fonema [*g*]. Tai grynoji sprogstamoji kietoji skardžioji liežuvio užpakalinė fonema (žr. 73 pav.). Ji tariama taip pat, kaip duslioji fonema [*k*], skirtumas tik tas, kad, tariant [*g*], virpa balso stygos. [*g*] pasižymi nestaigiu sprogimo kampu.

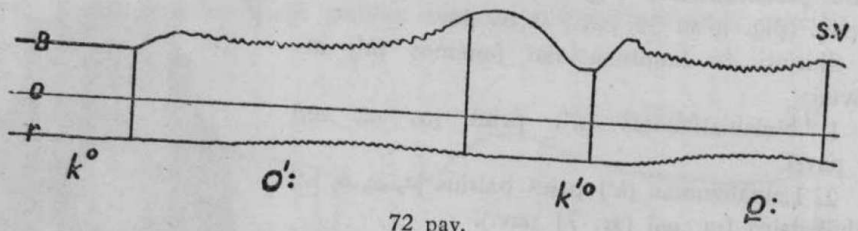

72 pav.

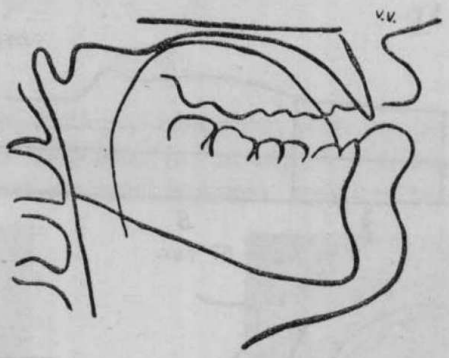

73 pav. *g* [*garaĩ*]

74 pav. *g* [*garaĩ*]

75 pav. *g* [*garaĩ*]

[*g*] vartojama įvairiose padėtyse. Skiriami šie kombinaciniai [*g*] atspalviai.

1. [*g*] prieš balsius [*a*, *a:*, *ai*, *au*] ir prieš kitus priebalsius. Šis [*g*] yra pats kiečiausias (žr. palatogramą 74 pav.) ir nelabializuotas (žr. 75 pav.). Sprogimo kampas labai svyruoja, bet staigumu nepasižymi (76 pav.).

---

[22] Statesnis [*k'*] sprogimo kampas priklauso nuo [*k'*] padėties kirčiuotame skiemenyje.

2. Labializuotas [g] prieš balsius [ɔ, o:, ʊ, u:] ir diftongus [ui, uo]. Pasižymi stipria labializacija (77 pav.) ir nestaigiu sprogimu (žr. 78 pav.), nes šių balsių ir [g] tarimo vieta beveik sutampa. Liežuvis liečia gomurį tiek pat, kiek tariant [g] prieš [a, a:] ir kt. (žr. 79 pav.).

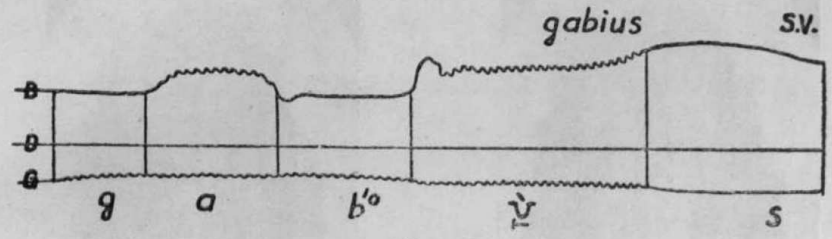

76 pav.

77 pav. g^{o} [$g^{o}o$: d^{o}ʊs]

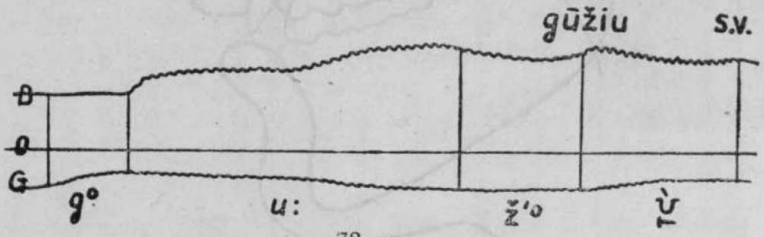

78 pav.

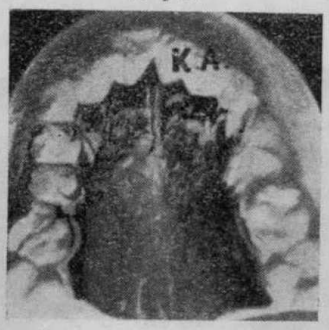

79 pav. g^{o} [$g^{o}o$: d^{o}ʊs]

3. Palatalizuotas [g], vartojamas lietuvių kalboje betarpiškai prieš priešakinės eilės balsius ir dvibalsius. Nuo kitų atspalvių šis [g] skiriasi palatalizacija, ypač žymiai [g] suminkštėja prieš [i:], tačiau [g'] yra minkštesnis negu [g] prieš [i:]. (Plg. 80 pav. su 81 pav. ir su 84 pav.)

Sprogimo kampas nestaigus — 110—130° (žr. 82 pav.).

Fonema [g']. Minkštoji fonema [g'] sudaro porą su kietąja [g]. Tariant [g'], liežuvio nugarėlės viduriné dalis kyla prie kietojo gomurio. Šis papildomas

80 pav. [ĝ ir dž'°ɔ]

81 pav. [ĝí: ŕe]

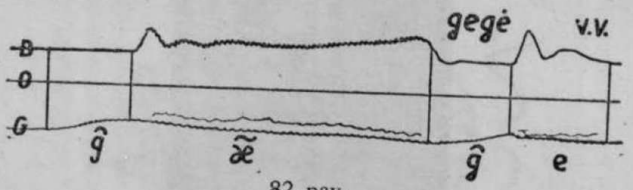

82 pav.

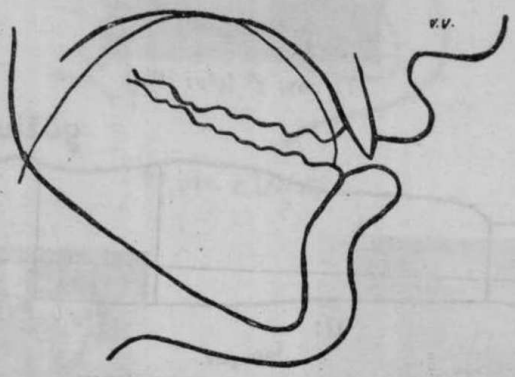

83 pav. [vaĩg'°o:]

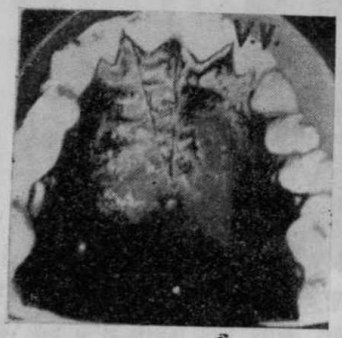

84 pav. [vaĩg'°o:]

85 pav. [vaĩg'°o:]

pakilimas labai gerai išryškėja, lyginant [g] ir [g'] garsų rentgenogramas (73 ir 83 pav.). Tariant [g'], liežuvis žymiai liečia gomurį (84 ir 85 pav.), todėl [g'] lietuvių kalboje priartėja prie liežuvio vidurinių priebalsių.

Fonema [g'] turi du atspalvius:

1. Nelabializuotas [g'] vidury žodžio prieš [a, a:, au] (žr. 86 pav.).

2. Labializuotas [g'] prieš [ɔ, o:, ʊ, u:, uɪ, uo] (žr. 87 pav. ir plg. jį su 86 pav.).

Abu atspalviai pasižymi vienodu minkštumo laipsniu ir nestaigiu sprogimo kampu, svyruojančiu tarp 110 ir 140° (žr. 88 pav.).

b) *Afrikatos.* Afrikatos, ypač kietosios, lietuvių kalboje vartojamos labai retai: [c] pradžioje žodžio — tiktai prieš [a, a:, ɔ, o:, ʊ] ir prieš priebalsį [v], po kurio stovi [a].

[č] — prieš [aɪ] ir [v], po kurio eina [a], o [dž] — tiktai tarptautiniuose žodžiuose, dažniausiai prieš [au, ɔ].

Vidury žodžio, išskyrus tarptautinius žodžius, [c] pasitaiko tik keliuose žodžiuose, kaip [k̂ɪcn°ó:t̂ɪ] kicnoti ir kt.

Iš kitų afrikatų žodžio vidury dar pasitaiko [č] prieš [a, a:, ɔ, o:, ʊ, u:, aɪ, uo, uɪ].

Gale žodžio pasitaiko tiktai [c] ir [č] afrikatos, pavyzdžiui: [škàc] škac ir [č'°ʊ̀č] čiuč.

Dažniau vartojamos minkštosios afrikatos: [c'] žodžio pradžioje prieš [ɪ, i:, ʊ, u:, ɪɛ] ir vidury žodžio prieš [ɛ, æ, e].

[dz'] vartosena lietuvių kalboje labai ribota: pradžioje žodžio ji pasitaiko tik prieš [ɛ, æ, ɪ].

[č'] ir [dž'] iš visų afrikatų vartojamos dažniausiai ir pradžioje žodžio, ir vidury. [č'] pradžioje žodžio pasitaiko prieš [ɪ, i:, ɛ, æ, e, a, a:, o:, ʊ, u:, au, uo]; [dž'] — prieš [ɪ, i:, ɛ, æ, o:, ʊ, u:, au]. Vidury žodžio [č'] ir [dž'] vartojamos prieš [a, a:, o:, ʊ, u:, au, uo, uɪ], o [č'] — ir prieš [e].

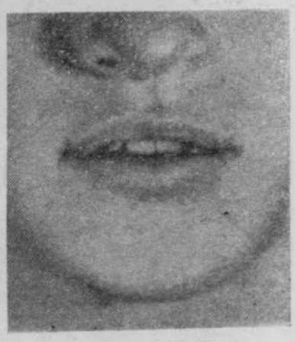

86 pav. g' [vál̂g'au]

87 pav. g'° [val̂̃g'°o:]

Junginiuose su kitais priebalsiais vidury žodžio iš visų afrikatų pasitaiko tik [č'] ir [dž'], užimančios vietą gale junginio. Likusios minkštosios afrikatos viduryje žodžio su kitais priebalsiais nesijungia.

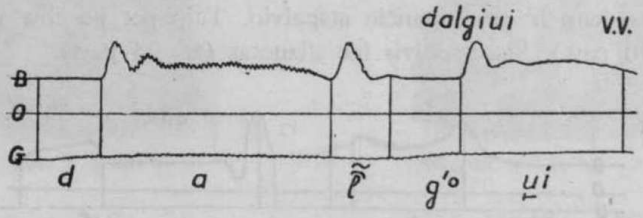

88 pav.

Fonema [c]. Tai liežuvio priešakinė sprogstamoji apikalinė afrikata su apvalia anga. Ją tariant, liežuvio galiukas remiasi į alveoles, o nugarėlė plokščia (žr. rentgenogramą 89 pav.). Liežuvio kraštai remiasi į gomurio kraštus (90 pav.).

Liežuvio galiukas, remdamasis į dantis, sudaro uždarumą, kuri pereina į angą, sudaromą tais pačiais organais toje pačioje vietoje. Nuo uždarumos prie angos pereinama labai sklandžiai.

Fonema [c] lietuvių kalboje turi šiuos atspalvius.

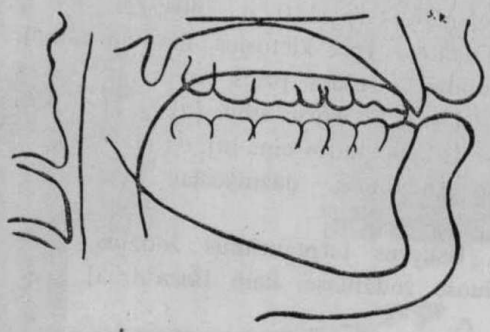

89 pav. c [càkt^{c}]

1. [c] prieš [a, a:] ir [v, n], po kurių stovi užpakalinės eilės balsis. Šis atspalvis yra kiečiausias ir visai nelabializuotas (91 pav.).

Pučiamasis elementas jame, kaip ir kituose atspalviuose, labai trumpas (žr. 92 pav.).

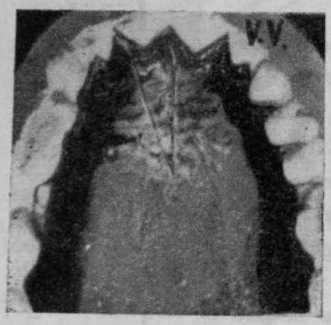

90 pav. c [cā:ras]

91 pav. c [càkt^{c}]

2. Labializuotas [c], prieš balsius [ɔ, o:, ʊ]: Jo pučiamasis elementas maždaug toks, kaip ir priešeinančio atspalvio. Taip pat jie abu vienodai kieti (plg. 93 ir 90 pav.). Šis atspalvis labializuotas (žr. 94 pav.).

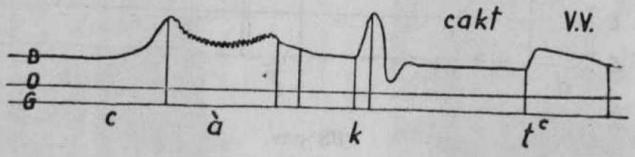

92 pav.

Fonema [c']. Minkštoji [c'] tariama kaip kietoji [c], tik su papildomu liežuvio nugarėlės vidurinės dalies pakilimu prie kietojo gomurio. Šis papildomasis pakilimas labai gerai matyt, lyginant 89 ir 95 pav.

Fonema [c'] turi du atspalvius: 1. nelabializuotą prieš priešakinės eilės balsius [ɪ, i:, ɛ, æ, e]; 2. labializuotą [c'] prieš užpakalinės eilės balsius [ʊ, u:] (žr. 96 pav.).

Abu atspalviai pasižymi vienodu minkštumo laipsniu (žr. 97, 98 pav.) ir vienodo ilgumo pučiamuoju elementu (žr. 99 pav.).

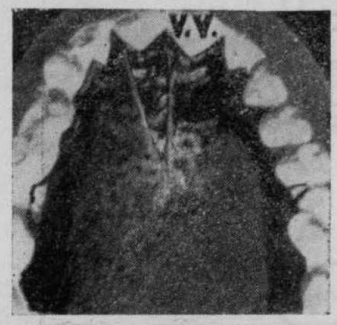

93 pav. c° [c°ó:l͡ɪs]

94 pav. c° [c°ʊ̀kr°ʊs]

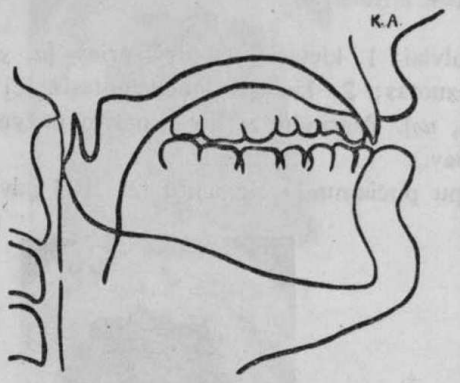

95 pav. c' [c'ì͡be]

96 pav. c'° [c'°ʊ̀c'e]

97 pav. c' [c'ìkt°]

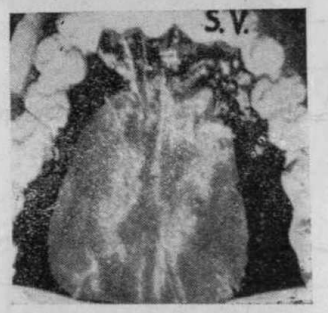

98 pav. c'° [c'°u: — c'°ũ:]

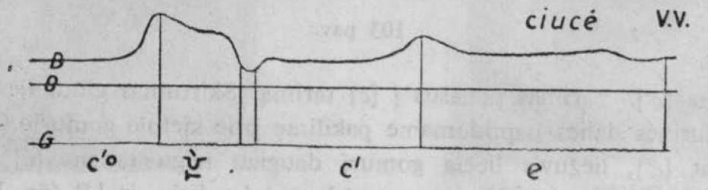

99 pav.

Fonema [č']. Duslioji sprogstamoji liežuvio priešakinė apikalinė afrikata su apvalia anga ir antruoju užpakaliniu židiniu (žr. 100 pav.). [č'] uždaruma sudaroma tarp liežuvio galiuko ir alveolių. Uždaruma sklandžiai pereina į angą. Pučiamasis elementas susidaro toj pat vietoj, kur ir uždaruma, tai palengvina perėjimą nuo uždarumos prie angos.

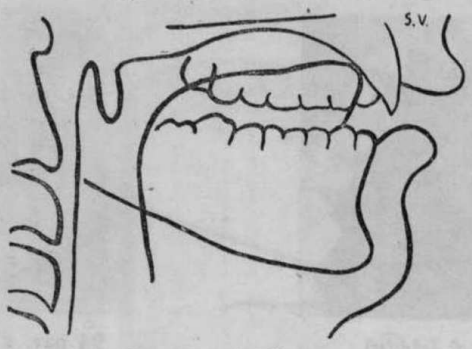

100 pav. č' [č'áɪ͡ži:͡ɾɪ]

Skiriami du fonemos [č'] atspalviai: 1. kietasis atspalvis prieš [a, a:, aɪ] ir [v] (žr. 101 pav.). Jis nelabializuotas; 2. kietasis labializuotasis [č'] prieš balsius [ɔ, o:, ʊ, u:] ir diftongus [uɪ, uo]. Pagrindiniai šio atspalvio požymiai — kietumas ir labializacija (žr. 102 pav.).

Abu atspalviai pasižymi trumpu pučiamuoju elementu (žr. 103 pav.).

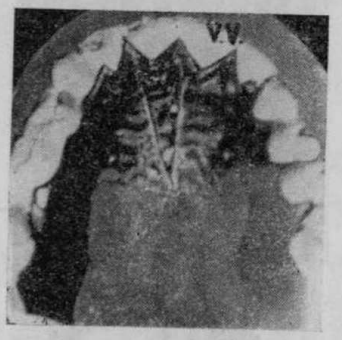

101 pav. č' [č'áɪ͡ži:͡ɾɪ]

102 pav. č'° [g͡ɪñč'°o:]

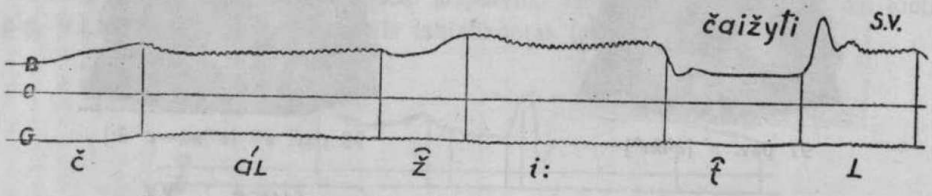

103 pav.

Fonema [č']. Tarimas panašus į [č] tarimą. Skirtumas glūdi liežuvio nugarėlės vidurinės dalies papildomame pakilime prie kietojo gomurio (104 pav.).

Tariant [č'], liežuvis liečia gomurį daugiau negu tariant [č] (žr. 105, 106 pav.). Pučiamasis [č'] elementas maždaug toks, kaip ir [č] (žr. 107 pav.).

Turime du kombinacinius fonemos [č'] atspalvius: 1. nelabializuotą [č'] prieš [*a*, *a*:, ɪ, *i*:, ɛ, *æ*, *e*, ɛɪ] (žr. 108 pav.); 2. labializuotą [č'] prieš [ɔ, *o*:, ʊ, *u*:, *uo*, *u*ɪ] (žr. 109 pav.).

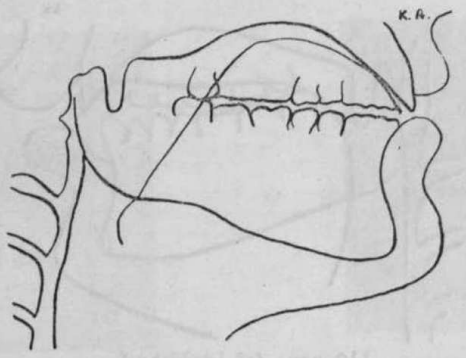

104 pav. č' [č'à]

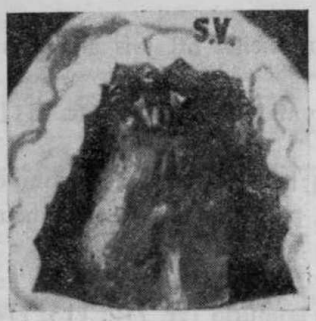

105 pav. č' [č'i:r°úo͡ɪ]

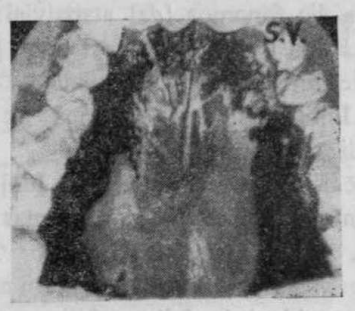

106 pav. č'° [č'°ũ:ž͡ɪs]

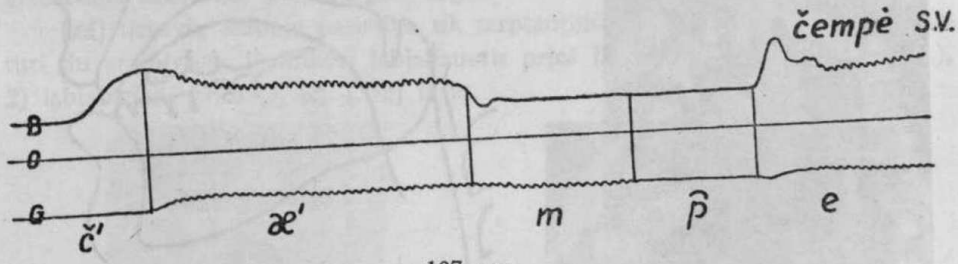

107 pav.

108 pav. č' [č'à]

109 pav. č'° [č'°ũ:ž͡ɪs]

Fonema [*dz*]. Liežuvio priešakinė apikalinė skardžioji afrikata. Ją tariant, liežuvio galiukas prisiliečia prie alveolių. Uždaruma sklandžiai pereina į angą. Sprogstamasis ir pučiamasis elementai susidaro toje pačioje vietoje (žr. 110 pav.).

110 pav. *dz°* [*dz°ũ:kas*]

Yra šie fonemos [*dz*] atspalviai:

1. Kietasis [*dz*] prieš priebalsį [*v*], po kurio eina [*a*]. Šis atspalvis pasižymi kietumu ir yra nelabializuotas.

2. Labializuotas [*dz*] prieš [*u*: ʊ], pasižymintis kietumu (žr. 111 pav.) ir labializacija.

Pučiamieji elementai abiejų [*dz*] atspalvių labai trumpi, net trumpesni už atitinkamų dusliųjų. Jų pučiamumas taip pat, palyginus su atitinkamais dusliaisiais, žymiai mažesnis.

Fonema [*dz'*]. Fonema [*dz'*] tariama kaip ir [*dz*], tik su papildomu liežuvio nugarėlės vidurinės dalies pakilimu prie kietojo gomurio (žr. 112, 113, 114 pav.).

111 pav. *dz°* [*dz°ũ:kas*]

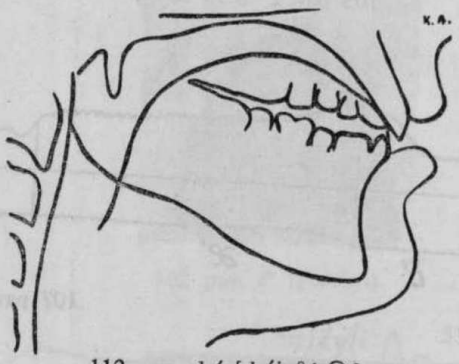

112 pav. *dz'* [*dz'i:r°úo͡ɪ*]

113 pav. *dz'°* [*dz'°ʊp͡séɪ*]

114 pav. *dz'* [*dz'i:r°úo͡ɪ*]

Skiriami du fonemos [*dz'*] atspalviai: 1. nelabializuotas [*dz'*] prieš balsius [ɪ, *i*:, ɛ, *æ*] (žr. 115 pav.); 2. labializuotas — prieš [ʊ, *uo*] (žr. 116 pav.).

Abu atspalviai pasižymi trumpu pučiamuoju ir ilgu sprogstamuoju elementu (žr. 117 pav.).

115 pav. *dz'* [*dz'ìnkt*ᶜ]

116 pav. *dz'*° [*dz'*°ʊ*p͡sé͡t*ɪ]

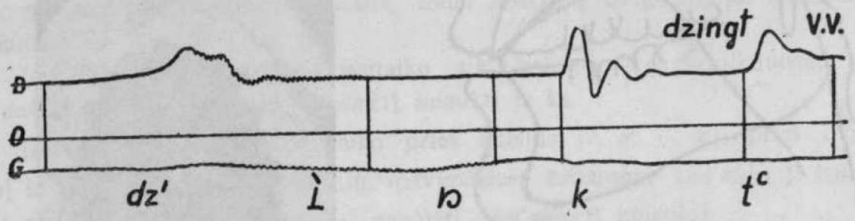

117 pav.

Fonema [*dž*]. Tai liežuvio priešakinė apikalinė skardžioji afrikata su antruoju užpakaliniu židiniu. Liežuvio galiukas sudaro uždarumą su alveolėmis. Uždaruma sklandžiai pereina prie angos.

[*dž*] lietuvių kalboje pasitaiko tik tarptautiniuose žodžiuose ir dažniausiai turi du atspalvius: 1) linkusį labializuotis prieš [*a*, *au*] ir kt. (žr. 118 pav.), 2) labializuotą prieš [ɔ, *o*:, ʊ, *u*:] ir kt.

118 pav. *dž* [*džáu͡l*ɪs]

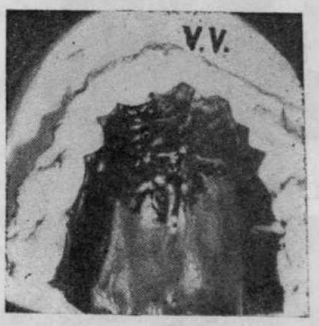

119 pav. *dž* [*džáu͡l*ɪs]

Abu atspalviai pasižymi kietumu (žr. 119 pav.), silpnu pučiamumu ir trumpu pučiamuoju elementu (žr. 120 pav.).

Fonema [*dž'*]. Fonema [*dž'*] tariama taip pat, kaip ir [*dž*], tik su papildomu liežuvio nugarėlės vidurinės dalies pakilimu prie kietojo gomurio (žr. rentgenogramą 121 pav. ir palatogramas 122, 123, 124 pav.).

Pučiamojo ir sprogstamojo elementų ilgumas toks pat, kaip ir [*dž*] (žr. 173 pav.).

Yra du kombinaciniai fonemos [*dž'*] atspalviai: 1) linkęs labializuotis prieš balsius [ɪ, *i*:, ɛ, *a*, *a*:] ir prieš dvibalsius [ɛɪ, *au*] (žr. 124, 125 pav.), 2) labializuotas [*dž'*] atspalvis prieš balsius [ɔ, *o*:, ʊ, *u*:] ir prieš diftongus [*uo*, *uɪ*] (žr. 126 pav.).

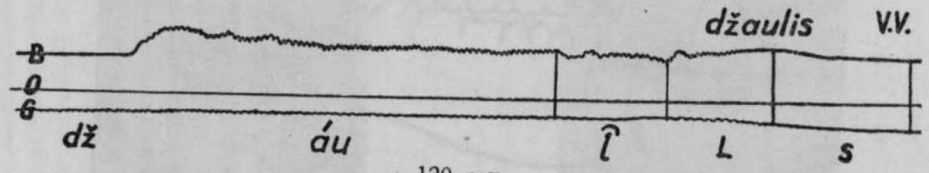

120 pav.

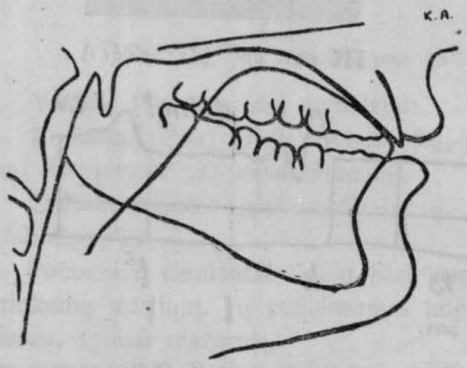

121 pav. *dž'* [*dž'aũksmas*]

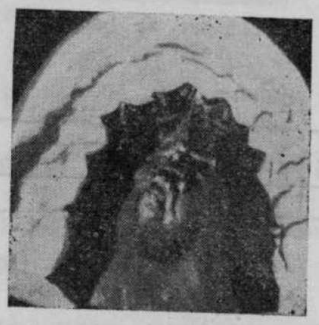

122 pav. *dž'* [*dž'i:r°úo l̂ɪ*]

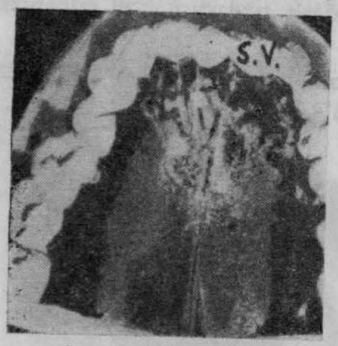

123 pav. *dž'°* [*dž'°o:và*]

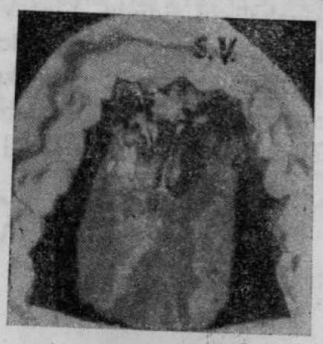

124 pav. *dž'* [*dž'i l̂ ɪn l̂ɪ*]

125 pav. *dž'* [*dž'áu l̂ɪ*]

126 pav. *dž'°* [*dž'°o:và*]

c) *Nosiniai sklandieji.* Lietuvių kalbos nosiniai sklandieji ir [*r*, *l*], turėdami kirtį ir priegaidę, yra nevienodo ilgumo ir todėl užima ypatingą vietą garsų tarpe.

Lietuvių kalbos [*m*] ir [*n*] labai dažnai vartojamos fonemos ir turi daug pozicinių atspalvių. Jos pasitaiko pradžioje žodžio prieš balsius [*a*, *a*:, ɔ, *o*:, ʊ, *u*:, ɛ, *æ*, *e*, ɪ, *i*:], prieš dvibalsį [*u*ɪ], o [*n*] ir prieš [*uo*]. [*m*] ir [*n*] pradžioje žodžio prieš priebalsius niekad nevartojami. Jie po priebalsių [*k*, *s*, *š*], o [*n*] ir po [*g*] kartais pasitaiko pradžioje žodžio.

Vidury žodžio [*m*] ir [*n*] būna prieš balsius [*a*, *a*:, ɔ, *o*:, ʊ, *u*:, ɛ, *æ*, *e*, ɪ, *i*:], prieš diftongus [*a*ɪ, *au*, *u*ɪ, *uo*, ɛɪ, *æ*ɪ, ɪɛ]. Be to, [*n*] — prieš priebalsius [*k*, *g*, *t*, *d*] ir kt., o [*m*] — prieš [*p*, *b*, *t*, *d*].

Absoliutinėje žodžio galūnėje [*m*] ir [*n*] vartojami labai dažnai.

[*m'*] ir [*n'*], kaip ir kitos minkštosios fonemos, vartojamos rečiau. Jos iš prigimties pasitaiko tik betarpiškai prieš užpakalinės eilės balsius, ir po [*m'*, *n'*] niekada nestovi priebalsis, todėl mišriųjų dvigarsių jos niekada nesudaro.

[*m'*] žodžio pradžioje pasitaiko tik keliuose garsažodžiuose, pvz.: [*m'áuk°č'°o:t͡*ɪ] miaukčioti, [*m'aũkt͡*ɪ] miaukti ir kt.

[*n'*] žodžio pradžioje pasitaiko prieš balsius [ɔ, *o*:, ʊ, *u*:], prieš dvibalsį [*au*] ir gale priebalsinių junginių, pavyzdžiui, žodžiuose [*ž͡n'aũkt͡*ɪ] žniaugti, [*š͡n'aũkš͡t͡*ɪ] šniaukšti, [*gn'áuš͡t͡*ɪ] gniaužti, [*kn'aũkt͡*ɪ] kniaukti.

Žodžio vidury [*m'*] ir [*n'*] pasitaiko tik prieš [ɔ, *o*:, ʊ, *u*:], prieš diftongus [*au*, *uo*, *u*ɪ]. Be to, [*n'*] pasitaiko dar prieš [*a*, *a*:].

Minkštosios fonemos [*m'*] ir [*n'*] taip pat vartojamos gale priebalsinių junginių, pavyzdžiui: [*pr̃íɛv͡*ɛɪ*k͡s m'°o*:] prieveiksmio, [*n°uož͡m'°aũ*] nuožmiau, [*v͡*ɛ*r̃k͡s n'°o*:] verksnio, [*v͡*ɛ*ĩk͡s n'°o*:] veiksnio, [*daž͡n'aũ*] dažniau, [*g°ʊ̀rkš͡n'°o*:] gurkšnio ir kt.

Fonema [*m*]. Bilabialinė nosinė sprogstamoji skardžioji fonema. Ji tariama taip pat, kaip ir [*b*]. Tarimas skiriasi tik minkštojo gomurio darbu: tariant [*b*], minkštasis gomurys yra pakeltas ir uždaro oro srovei praėjimą į nosies ertmę, o, tariant [*m*], jis nuleistas: oras laisvai praeina į nosies ertmę ir suteikia sklandžiajai [*m*] nosies rezonansą.

Fonemai [*m*] būdingi šie kombinaciniai atspalviai.

1. [*m*] žodžio pradžioje ir vidury prieš balsius [*a*, *a*:], dvibalsius [*a*ɪ, *au*], [*m*] absoliutinėje galūnėje ir [*m*] visuose mišriuosiuose dvigarsiuose, po kurių eina kietasis priebalsis, o taip pat [*m*] prieš kietuosius priebalsius [*p*, *b*, *t*, *d*], o kartais ir prieš suminkštintus.

Šis [*m*] pasižymi kietumu ir yra nelabializuotas. Jį tariant, liežuvis gomurio neliečia.

2. Labializuotasis [*m*] atspalvis prieš balsius [ɔ, *o*:, ʊ, *u*:] ir dvibalsį [*u*ɪ] žodžio pradžioje ir gale, be to, prieš [*uo*] tik žodžio viduryje.

Abu atspalviai pasižymi vienodu kietumu, bet antrasis nuo pirmojo skiriasi labializacija.

3. Suminkštintas [*m*] atspalvis žodžio pradžioje ir viduryje prieš priešakinės eilės balsius [ɛ, *æ*, ɪ, *i*:] ir diftongus [ɪɛ, ɛɪ, *æ*ɪ]. Šis atspalvis žymiai

palatalizuotas (žr. 127 pav.), o prieš balsį [*i:*] palatalizacija dar stipresnė, ir toks [*m*] nuo [*m'*] skiriasi labai nedaug (žr. 128 pav. ir plg. su 129 pav.).

Be ką tik nurodytų kombinacinių atspalvių, lietuvių kalbos fonema [*m*] turi keletą pozicinių atspalvių, susietų su kirčio vieta ir priegaide.

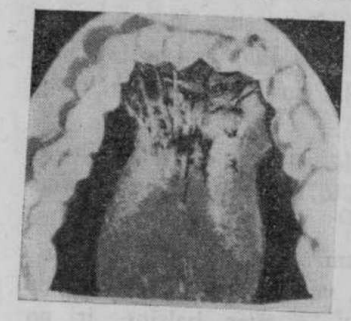

127 pav. *m̂* [*m̂ìn̂ı*]

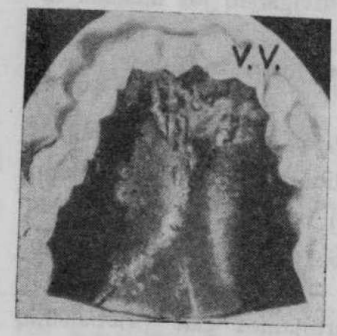

128 pav. *m̂* [*m̂í:l̂ı*]

129 pav. *m'* [*m'aũk'a*]

1. [*m*] nemišriuosiuose dvigarsiuose kirčiuotame skiemenyje žodžio pradžioje, viduryje ir gale. Tokio [*m*] ilgumas vidutiniškai 11,03 σ.

2. [*m*] nemišriuosiuose dvigarsiuose žodžio pradžioje, viduryje ir gale nekirčiuotame skiemenyje. Šis pozicinis [*m*] atspalvis, palyginus su pirmuoju, trumpesnis: vidutiniškai 9 σ.

3. [*m*] mišriuosiuose dvigarsiuose [*á:m, æ'm, ìm, ỳm*], kur tvirtapradė arba trumpinė priegaidė krinta ant pirmosios mišriojo dvigarsio dalies. [*m*] čia trumpesnis negu su tvirtagale priegaide Šio atspalvio ilgumas vidutiniškai junginyje [*á:m*] — 10 σ, [*ǽm*] — 11 σ, [*ìm*] — 14 σ, [*ỳm*] — 12,65 σ.

4. Ilgiausias [*m*] mišriuosiuose dvigarsiuose, kur ant [*m*] krinta tvirtagalė priegaidė. Tokio [*m*] ilgumas junginyje [*am̃*] vidutiniškai 16,92 σ, [*ɛm̃*] — 18,2 σ, [*ʊm̃*] — 14,62 σ, [*ɪm̃*] — 19,65 σ.

5. [*m*] nekirčiuotuose mišriuosiuose dvigarsiuose, kur kirtis krinta ant sekančio po [*m*] skiemens. Toks [*m*] vidutiniškai yra truputį ilgesnis už [*m*] mišriajame dvigarsyje su tvirtaprade priegaide ant pirmosios jo dalies. Šio atspalvio ilgumas junginyje [*am*] užima 12,8 σ, [*ɛm*] — 13,56 σ, [*ɪm*] — 14,03 σ, [*ʊm*] — 14,44 σ.

6. [*m*] diftonginiuose junginiuose, esančiuose trečiame arba tolimesniame skiemenyje nuo kirčiuotojo. Toks [*m*] pasižymi redukcija ir yra labai trumpas. Junginyje [*am*] jis tik 7,78 σ.

Fonema [*m'*]. Atitinkanti kietąją [*m*] minkštoji fonema. Ji tariama kaip [*m*], bet su papildomu liežuvio nugarėlės vidurio pakilimu prie kietojo gomurio (žr. 129 pav.).

Skiriami šie kombinaciniai fonemos [*m'*] atspalviai: 1) nelabializuotas [*m'*] prieš dvibalsį [*au*] žodžio pradžioje ir žodžio vidury, 2) labializuotas [*m'*] atspalvis prieš balsius [*ɔ, o:, ʊ, u:*] ir prieš [*uo, uı*] žodžio vidury.

Be to, yra du poziciniai fonemos [*m'*] atspalviai: 1) [*m'*] kirčiuotame skiemenyje. Jo ilgumas 14 σ, 2) [*m'*] nekirčiuotame skiemenyje. Tokio [*m'*] ilgumas vidutiniškai 11,42 σ.

Fonema [*n*]. Tai liežuvio priešakinė skardžioji nosinė apikalinė sklandžioji fonema, tariama kaip ir liežuvio priešakinis sprogstamasis [*d*], skirtumas tik

tas, kad, tariant [*n*], minkštasis gomurys nuleidžiamas ir oro srovei sudaromas praėjimas į nosies ertmę, gaunamas nosies rezonansas (žr. 130 pav.).

Fonema [*n*] turi šiuos kombinacinius atspalvius.

1. [*n*] prieš balsį [*a*] ir prieš dvibalsius [*aɪ*, *au*] žodžio pradžioje ir viduryje, [*n*] absoliutinėje galūnėje, [*n*] prieš kietuosius [*t*, *d*] ir [*n*] mišriuosiuose dvigarsiuose, po kurių eina kietasis priebalsis. Šis atspalvis pasižymi kietumu (žr. 131 pav.) ir yra visai nelabializuotas.

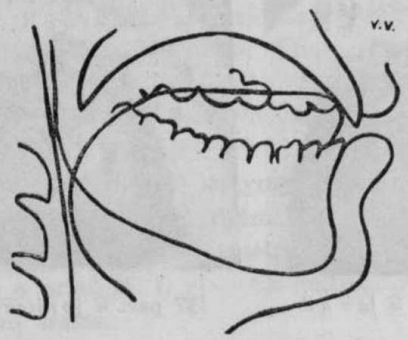

130 pav. *n* [*nã:mas*]

131 pav. *n* [*nam°õ:*]

2. Labializuotas [*n*] prieš balsius [ɔ, *o:*, ʊ, *u:*] ir prieš diftongą [*uo*] pradžioje ir viduryje žodžio ir prieš [*uɪ*] tiktai vidury žodžio. Šis atspalvis pasižymi tokiu pat kietumu kaip ir ankstyvesnis (žr. 132 pav.).

3. Palatalizuotas [*n*] pradžioje ir viduryje žodžio prieš [ɪ, *i:*, ɛ, *æ*, ɪɛ, ɛɪ, *æɪ*] ir prieš suminkštintus [*t͡*, *d͡*] priebalsius. Šis atspalvis pasižymi nedideliu palatalizacijos laipsniu (žr. 133 pav.).

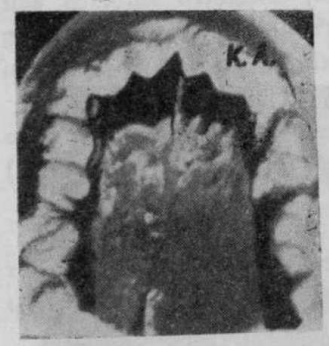

132 pav. *n°* [*n°ʊ*]

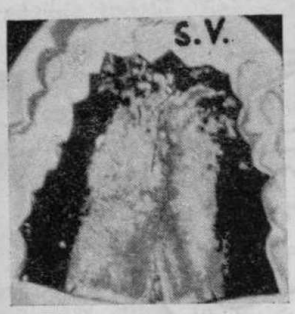

133 pav. *n͡* [*n͡ɛ*]

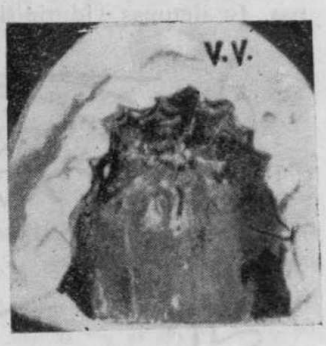

134 pav. *n* [*añka*]

4. Liežuvio užpakalinis kietasis [*n*] prieš kietąjį [*k*] ir [*g*]. Tarimo būdas ir jėga tokia pat, kaip [*k*] ir [*g*] (žr. 134, 135 pav.).

5. Liežuvio užpakalinis sprogstamasis [*n*] prieš minkštuosius ir suminkštintuosius [*k*] ir [*g*]. Kaip matyti iš 136 ir 137 pav., jis labiau supriešakėjęs, negu anksčiau nurodytasis atspalvis.

Fonemai [*n*] būdingi šie poziciniai atspalviai.

1. [*n*] nemišriuosiuose dvigarsiuose pradžioje, viduryje ir gale žodžio kirčiuotame skiemenyje. Tokio [*n*] ilgumas vidutiniškai 13 σ.

2. [*n*] nemišriuosiuose dvigarsiuose pradžioj, vidury ir gale žodžio nekirčiuotame skiemenyje. Tokio [*n*] ilgumas vidutiniškai 9,83 σ.

3. [*n*] nišriuosiuose dvigarsiuose, kuriuose pirmasis komponentas turi tvirtapradę arba trumpinę priegaidę. Toks [*n*] yra trumpesnis negu [*n*] su tvirtagale priegaide. Šis [*n*] junginyje [*á:n*] vidutiniškai siekia 8,19 σ, [*ǽn*]—13,8 σ, [*ìn*]—12,98 σ.

135 pav. *n* [*angà*]

136 pav. *n̂* [*an̂ k̂i*]

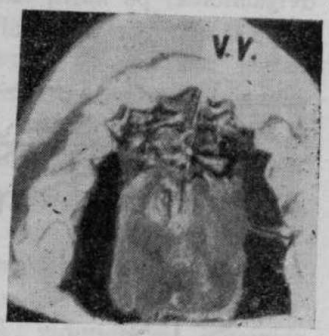

137 pav. *n̂* [*pr̂iɛan̂g'°o:*]

4. [*n*] mišriuosiuose dvigarsiuose su kylančia priegaide. Šis [*n*] atspalvis nuo kitų skiriasi tuo, kad jis yra pats ilgasis. Jo ilgumas junginyje [*añ*] vidutiniškai 14,03 σ, [*ɛñ*]—14,78 σ, [*ɪñ*]—19,49 σ ir [*ʊñ*]—16,11 σ.

5. [*n*] nekirčiuotuose mišriuosiuose dvigarsiuose. Jis yra ilgesnis negu pirmasis pozicinis atspalvis. Jo ilgumas junginyje [*an*] vidutiniškai siekia 10,55 σ, [*ɛn*]—12,47 σ, [*ɪn*]—12,28 σ, [*ʊn*]—13,5 σ.

6. [*n*] nekirčiuotuose mišriuosiuose dvigarsiuose, esančiuose trečiame arba tolimesniame skiemenyje nuo galo. Jis pasižymi redukcija ir yra labai trumpas. Jo ilgumas vidutiniškai 10,19 σ.

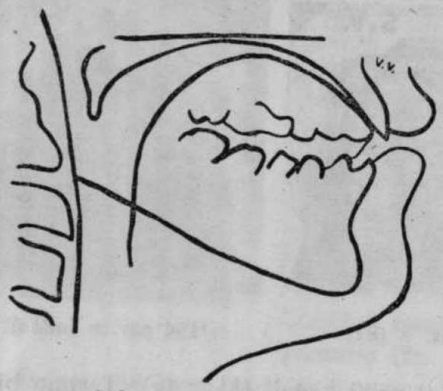

138 pav. *n'* [*n'áuk'a͡sɪ*]

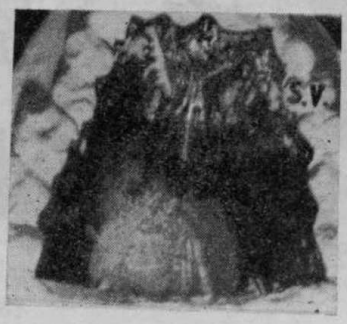

139 pav. *n'* [*n'áuk'a͡sɪ*]

Fonema [*n'*]. Tai minkštoji fonema su labai dideliu papildomu liežuvio nugarėlės vidurinės dalies pakilimu prie kietojo gomurio. [*n'*] dėl šios priežasties priartėja prie liežuvio vidurinių priebalsių (žr. 138 pav. ir palatogramą 139 pav.).

Yra keletas kombinacinių fonemos [*n'*] atspalvių: 1) nelabializuotas [*n'*]—žodžio vidury prieš balsius [*a, a:*], prieš dvibalsius [*au*] ir prieš [*au*] žodžio

pradžioje; 2) labializuotas [n'] žodžio pradžioje prieš lūpinius balsius [ɔ, o:, ʊ, u:] ir diftongus ir vidury žodžio prieš [ɔ, o:, ʊ, u:, uo, uı].

Fonema [n'] turi du pozicinius atspalvius.

1. [n'] kirčiuotame skiemenyje. Šis atspalvis ilgesnis negu [n'] nekirčiuotame skiemenyje. Pirmojo atspalvio ilgumas maždaug 11,5 σ.

2. [n'] nekirčiuotame skiemenyje. Jis yra trumpesnis negu pirmasis — tik 8,65 σ.

2. Pučiamieji priebalsiai.

a) *Šlamesio pučiamieji.* Prie jų priklauso [s, s', š, š', z, z', ž, ž', v, v', j, f, f', x, x', γ, γ'].

Dažniausiai iš jų vartojamas [s].

[s] ir [š] pasitaiko prieš visus priešakinės ir užpakalinės eilės balsius ir prieš visus diftongus, išskyrus [uı], prieš kurį [s] ir [š] pasitaiko tik tarptautiniuose žodžiuose ir dažniausiai tikriniuose varduose. Be to, [s] pradžioje žodžio pasitaiko prieš priebalsius [k, l, m, n, p, r, t, v]; [š] — prieš [l, m, n, v], o prieš [k, t, r] — tik nedaugelyje žodžių, kaip [škàc] škac, [štaĩ] štai, [šrã:tas] šratas.

[š] prieš [p] pasitaiko tik skoliniuose.

Vidury žodžio [s] ir [š] gali būti prieš visus priešakinės ir užpakalinės eilės balsius, prieš visus diftongus ir prieš priebalsius [t, k, l, m, n, r, v]. Be to, [š] žodžio viduryje pasitaiko prieš [č'], o veiksmažodžio priešdėliuose dar ir prieš priebalsius [p, j] ir kt.

[s] ir [š] lietuvių kalboje labai dažnai pasitaiko įvairiose gramatinėse formose gale žodžio.

[ž] pradžioje žodžio pasitaiko prieš priešakinės ir užpakalinės eilės balsius ir prieš dvibalsius [aı, uo, ɛı, ıɛ], [z] — prieš [ı, i:, ɛ, ɔ, ʊ, u:, a, a:] ir prieš dvibalsius [au, uı]. Pradžioje žodžio prieš priebalsius [l, m, v] vartojami ir [ž], ir [z], be to, [z] dar — ir prieš [n].

Vidury žodžio [ž] ir [z] vartojami prieš visus priešakinės ir užpakalinės eilės balsius, prieš dvibalsius [au, aı, ɛı, ıɛ, uı, uo] ir prieš priebalsius [d, n, l], [z] — prieš [aı, d, g, l].

Gale žodžio skardieji priebalsiai nevartojami.

Fonema [v] lietuvių kalboje žodžio pradžioje pasitaiko prieš [a, a:, ɔ, o:, ɛ, æ, e, i:, ı] ir prieš [ʊ] tarptautiniuose žodžiuose, o taip pat prieš [aı, au, ıɛ, ɛı, æı].

Vidury žodžio [v] vartojamas prieš [a, a:, ɔ, o:, ʊ, u:, ɛ, æ, e, ı, i:, aı, uo, uı, ıɛ, ɛı, æı, au]. Su kitais priebalsiais jungiami sudurtiniuose žodžiuose sudūrimo vietoje, pavyzdžiui, žodžiuose: [v̂ištvanag̃ıs] vištvanagis, pasitaiko ir gale junginių [dv-, čv-, zv-] ir t. t.

Gale žodžio [v] nevartojamas.

[j] lietuvių kalboje pasitaiko visose padėtyse. [j] junginių su kitais priebalsiais žodžio pradžioje nesudaro, išskyrus lūpinius [p, b], po kurių jis vartojamas.

Pradžioje ir vidury žodžio [j] vartojamas prieš balsius [a, a:, ɔ, o:, ʊ, u:, ı, i:, ɛ, e] ir prieš dvibalsius [au, uo, ıɛ, aı], be to, žodžio pradžioje, prieš [æı], vidury žodžio, prieš [uı].

Gale žodžio [*j*] pasitaiko kai kurių žodžių nepilnose formose, pavyzdžiui: [*jõ:j*] joj, [*v͡ɪs°õ:j*] visoj ir kt.

Fonemos [*f*, *x*, γ] lietuvių kalboje vartojamos tik skoliniuose. Gale žodžio [*f*, *x*] lietuvių kalboje pasitaiko tik ištiktukuose [*ʊf*] uf, [*ax*] ach. Skoliniams ir pavardėms su galūnėmis [*f*, *x*] pridedamos atitinkamos lietuviškos galūnės, pvz.: [*b°ʊb͡ɪk°ʊpfas*] bubikopfas, [*M͡ɛt͡ɛrn͡ɪxas*] Meternichas ir kt.

Minkštosios pučiamosios fonemos lietuvių kalboje vartojamos daug rečiau negu kietosios. Absoliutinėje galūnėje jos visai nevartojamos.

[*s'*] pradžioje žodžio pasitaiko prieš balsius [ʊ, *u:*] ir prieš dvibalsį [*au*]. [*š'*] — prieš [*a*, *a:*, ʊ, *u:*] ir prieš dvibalsius [*aɪ*, *au*, *uo*, *uɪ*].

Vidury žodžio [*s'*] ir [*š'*] vartojamos prieš balsius [*a*, *a:*, *o:*, ʊ, *u:*] ir prieš dvibalsius [*au*, *uo*, *uɪ*].

Pradžioje žodžio [*ž'*] pasitaiko prieš užpakalinės eilės balsius [*o:*, ʊ, *u:*] ir prieš dvibalsį [*au*].

Pradžioje žodžio [*z'*] visai nepasitaiko, išskyrus žodį [*z'°ʊ—z'°ʊ*] ziu-ziu.

Vidury žodžio [*ž'*] vartojama prieš visus užpakalinės eilės balsius ir prieš dvibalsius [*au*, *uo*, *uɪ*].

Junginiuose su kitais priebalsiais fonema [*ž'*] visada stovi tik gale junginio, dažniausiai po [*r*], pavyzdžiui, [*v͡ɪr̃ž'°o:*] viržio.

Vidury žodžio [*z'*] pasitaiko tik prieš [*a*, *a:*, ʊ, *au*] ir po [*r*].

Pradžioje žodžio [*v'*] vartojama tik prieš dvigarsį [*au*] ir tokiuose garsažodžiuose kaip [*v'áuk͡tɛl͡ɛt͡ɪ*] viauktelėti, [*v'áukč'°o:t͡ɪ*] viaukčioti ir kt.

Vidury žodžio ji pasitaiko prieš balsius [*a*, *o:*, ʊ, *u:*] ir prieš dvibalsius [*au*, *uo*, *uɪ*].

Fonema [*s*]. Tai duslioji pučiamoji liežuvio priešakinė apikalinė kietoji fonema. Ją tariant, liežuvio galiukas remiasi į alveoles, o liežuvio nugarėlė guli beveik plokščia, jo kraštai remiasi į šoninius dantis ir į kietojo gomurio kraštus, todėl tarp priešakinės liežuvio dalies ir kietojo gomurio susidaro siaura apvali anga (140 pav.). Oro srovės praėjimas pro šią angą sukelia pūtimą.

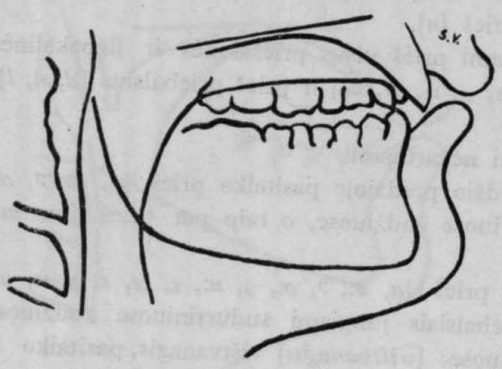

140 pav. *s* [*salà*]

Tariant [*s*], kaip ir tariant visus kitus pučiamuosius priebalsius, minkštasis gomurys uždaro praėjimą į nosies ertmę, ir pučiamasis [*s*] yra be nosies rezonanso.

Fonemai [*s*] būdingi šie kombinaciniai atspalviai.

1. [*s*] pradžioje ir viduryje žodžio prieš balsius [*a*, *a:*] ir prieš dvibalsius [*aɪ*, *au*], absoliutinėje galūnėje ir prieš visus kietuosius anksčiau nurodytus priebalsius, o kartais ir prieš suminkštintus. Šis [*s*] yra kietas ir nelabializuotas, žr. 141 pav. Jis pasižymi nesilpnu pučiamumu (žr. 20, 30, 37, 39, 67 pav. ir kt.).

2. Labializuotas [s] žodžio pradžioje ir viduryje betarpiškai prieš [ɔ, o:, ʊ, u:].

Labializuoto atspalvio minkštumas niekuo nesiskiria nuo nelabializuoto (žr. 142 pav. ir plg. su 141 pav.). Pučiamumas jo toks pat, kaip ir aukščiau nurodytojo atspalvio.

3. Palatalizuotas [s] prieš priešakinės eilės balsius [ɪ, i:, ɛ, æ, e], prieš dvibalsius [ɪɛ, ɛɪ, æɪ] ir prieš kai kuriuos ką tik nurodytus minkštuosius ir suminkštintus priebalsius. 143, 144 paveiksluose, palyginus juos su ankstyvesniais, matyti, kad [s] truputį suminkštintas.

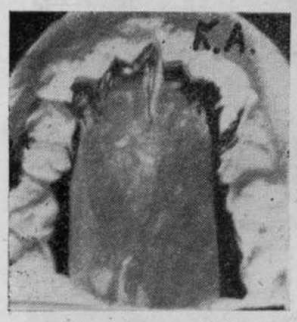

141 pav. s [sàv°o:]

142 pav. s° [s°ó:pa]

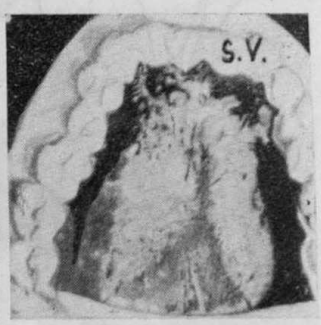

143 pav. s͡ [s͡ɛ̀k͡ɪ]

144 pav. s͡ [s͡é͡ɪ]

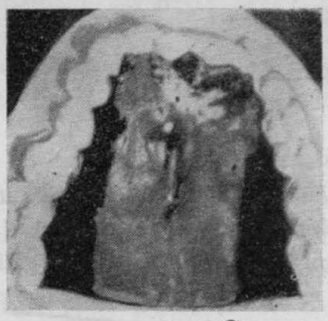

145 pav. s͡ [s͡ī:k͡ɪs]

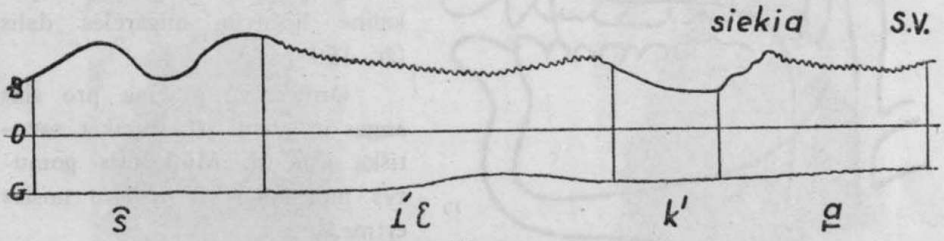

146 pav.

Prieš [i:] priebalsis [s] palatalizuojamas labai daug, beveik tiek, kiek ir [s'] (žr. 145 pav.). Pučiamumas toks pat, kaip ir anksčiau nurodytųjų atspalvių (žr. 146 pav.).

Fonema [s']. Minkštoji fonema [s'] tariama kaip [s], tik su papildomu liežuvio nugarėlės vidurio pakilimu prie kietojo gomurio (žr. 147 pav.). Liežuvio pėdsakai ant gomurio gerai matyti 148 pav. [s'] labiau šlama negu [s].

Fonemai [s'] būdingi šie kombinaciniai atspalviai: 1) labializuotas [s'] prieš [ʊ, u:] pradžioje žodžio ir prieš [uɔ, uɪ] vidury žodžio, 2) nelabializuotas [s'] pradžioje žodžio prieš dvibalsį [au] ir viduryje žodžio prieš [aɪ, au]. Abu atspalviai pasižymi tokiu pat pučiamumu kaip ir kietoji [s] (žr. 149 pav.).

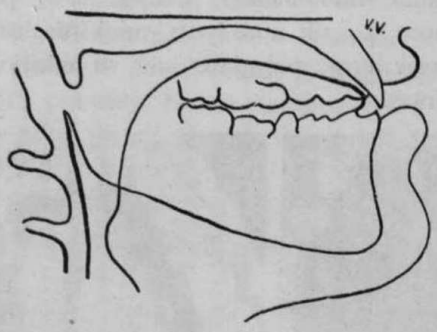

147 pav. s' [s'aũs͡tɪ]

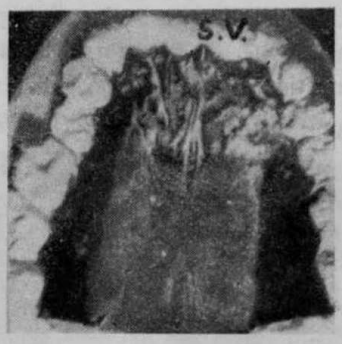

148 pav. s'° [s'°ú:l͡e]

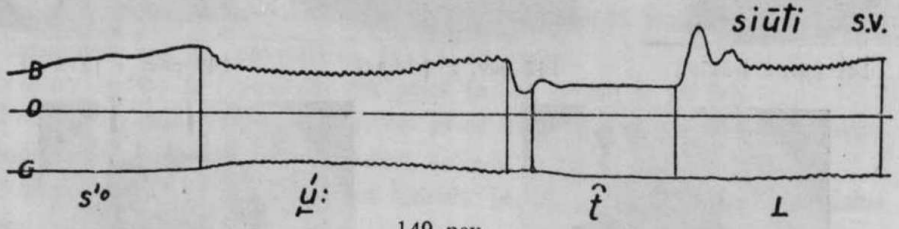

149 pav.

Fonema [š]. Tai duslioji pučiamoji fonema su dviem židiniais. [š] nuo [s] skiriasi tuo, kad, tariant [š], susidaro ne viena, o dvi angos (fokusai). Tariant fonemą [š], liežuvio galiukas priartinamas prie alveolių, kur sudaroma pirmoji anga, o antroji — prie minkštojo gomurio priešakinio krašto, prie kurio pakyla užpakalinė liežuvio nugarėlės dalis (žr. 150 pav.).

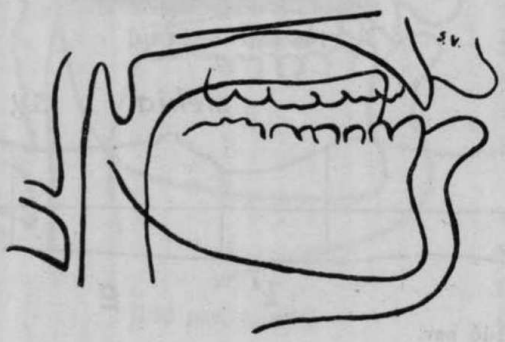

150 pav. š [šakà]

Oro srovė praeina pro šias angas ir garsui [š] suteikia savotišką šlamesį. Minkštasis gomurys pakeliamas ir uždaro nosies ertmę.

[š] pučiamumas stipresnis negu [s] (žr. 151 pav.).

Fonema [š] pasižymi šiais kombinaciniais atspalviais: 1) linkusiu labializuotis [š] prieš balsius [a, a:] ir diftongus [aɪ, au], prieš kietuosius priebalsius ir [š] absoliutinėje galūnėje (žr. 152 pav.). Šis atspalvis pasižymi kietumu (žr. palatogramą 153 pav.). Pučiamumas toks pat, kaip ir aukščiau nurodytųjų atspalvių (žr. 151 pav.); 2) stipriai labializuotu [š] žodžio pradžioje ir

viduryje betarpiškai prieš balsius [ɔ, o:, ʊ, u:] (žr. 154 pav.). Tariant šį atspalvį, liežuvis gomurį liečia tiek pat, kiek ir tariant aukščiau nurodytą atspalvį. Pučiamumas niekuo nesiskiria nuo aukščiau nurodytojo; 3) palatalizuotu [š'] prieš priešakinės eilės balsius bei dvibalsius ir prieš minkštuosius bei su-

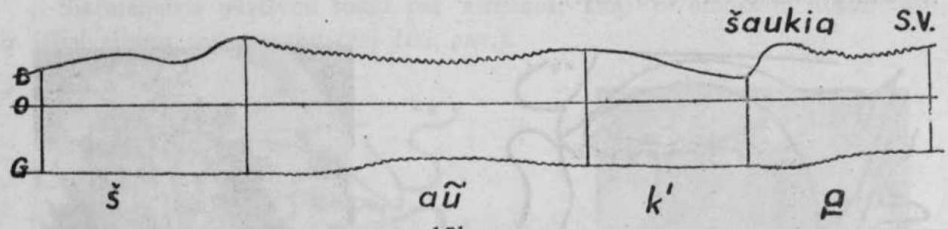

151 pav.

152 pav. š' [šaũk͡ɪ]

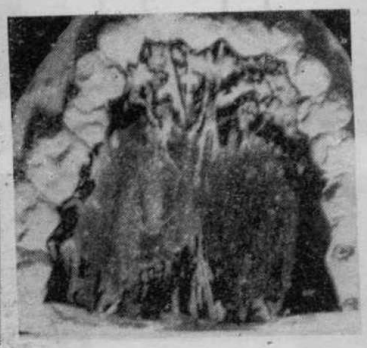

153 pav. š [šakà]

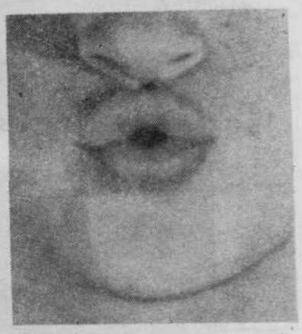

154 pav. š° [š°ũ:k͡ɪs]

minkštintus priebalsius. Šis atspalvis, kaip ir pirmasis, linkęs labializuotis, prieš balsius [ɪ, ɛ, æ, e], dvibalsius [ɪɛ, æɪ, ɛɪ] ir prieš kitus priebalsius jis šiek tiek minkštinamas (žr. 155 pav.). Daug daugiau [š'] minkštėja prieš [i:] (žr. 156 pav. ir plg. jį su 155 pav.).

Pučiamumas toks pat, kaip ir aukščiau nurodytųjų atspalvių.

155 pav. ʃ͡ [ʃ͡ɛ]

156 pav. ʃ͡ [ʃ͡i:la]

Fonema [š']. [š'] duslumo atžvilgiu sutampa su [š]. [š'] nuo [š] skiriasi žymiu liežuvio nugarėlės vidurinės dalies pakilimu prie kietojo gomurio, ir taip atsiranda antrasis vidurinis, o ne užpakalinis [š'] židinys (fokusas). (Žr. rentgenogramą 157 pav., plg. ją su 150 pav.) [š'] minkštumas gerai matyti ir 158 pav. palatogramoje.

Fonema [š'] pasižymi šiais kombinaciniais atspalviais: 1) linkęs labializuotis [š'] pradžioje ir vidury žodžio prieš balsius [*a*, *a*:] ir dvibalsį [*au*] (žr. 159 pav.), 2) stipriai labializuotas [š'], priklausantis nuo užimamos fonetinės padėties prieš balsius [*o*:, ʊ, *u*:] ir prieš dvibalsius [*uo*, *uı*] pradžioje ir vidury žodžio (žr. 160 pav.).

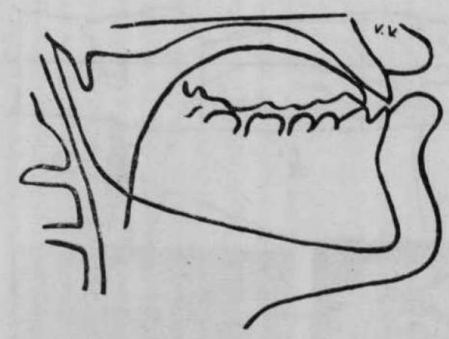

157 pav. *š'* [*š'ã*:]

158 pav. *š'°* [*š'°õ*:]

159 pav. *š'* [*š'ã*:]

160 pav. *š'°* [*š'°õ*:]

Abiejų atspalvių pučiamumas stiprus ir niekuo nesiskiria nuo [*š*] (žr. 161 pav.).

Fonema [*z*]. Tai šlamesio pučiamoji liežuvio priešakinė apikalinė kietoji skardžioji fonema, atitinkanti dusliąją [*s*] (žr. 162 pav.). Ji pasižymi silpnu pučiamumu.

Skiriami šie fonemos [*z*] atspalviai.

1. Kietasis nelabializuotas [*z*] žodžio pradžioje prieš balsius [*a*, *a*:], dvibalsį [*au*] ir prieš kai kuriuos kietuosius, minkštuosius ir suminkštintus priebalsius, o taip pat vidury žodžio prieš [*a*, *aı*] ir kai kuriuos priebalsius.

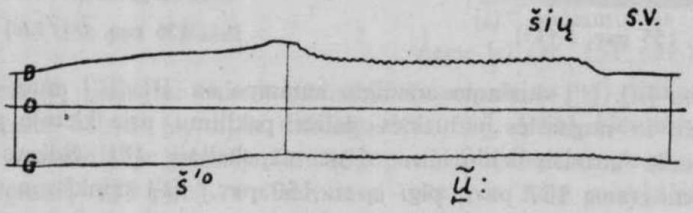

161 pav.

Prieš sklandžiuosius jo pučiamumas stipresnis negu paprastai (žr. 163 ir 164 pav.).

2. Labializuotas [z] pradžioje žodžio pasitaiko betarpiškai prieš balsius [o, ʊ, u:] ir dvibalsį [uɪ] ir prieš [ɔ, o:, ʊ, u:] vidury žodžio.

Šis atspalvis pasižymi tokiu pat kietumu, kaip ir anksčiau nurodytasis, ir labai silpnu pučiamumu (žr. 165 pav.).

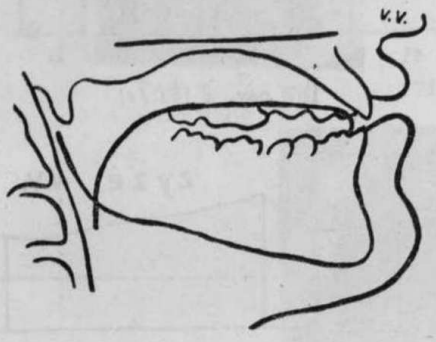

162 pav. z [zaũn̂i:t̂ɪ]

163 pav. z° [z°ɔ̃na]

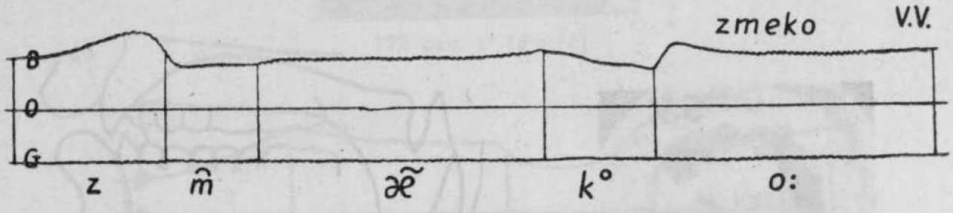

164 pav.

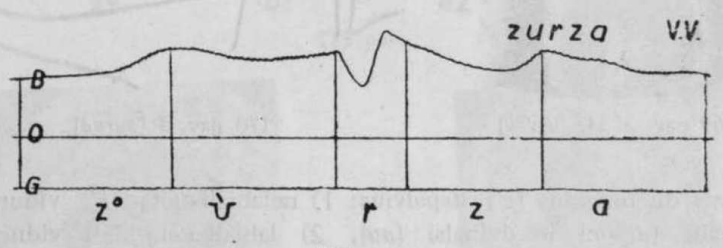

165 pav.

3. Palatalizuotas [z] pradžioje žodžio prieš [ɪ, ɛ], vidury žodžio prieš [ɪ, i:, ɛ, e] ir pradžioje bei vidury žodžio prieš kai kuriuos priebalsius, po kurių stovi priešakinės eilės balsis. Šis, palyginus su dviem aukščiau nurodytais atspalviais, pasižymi šiokia tokia palatalizacija (žr. 166 pav.). Prieš balsį [i:] jis žymiai suminkštėja (žr. 167 pav.). Pučiamumas labai silpnas (žr. 168 pav.).

Fonema [z']. Tai minkštoji priebalsinė fonema, atitinkanti kietąją [z]. Ji tariama su papildomu liežuvio nugarėlės vidurio pakilimu prie kietojo gomurio, todėl [z'] minkšta (169 pav.).

166 pav. ʒ̂ [ʒ̂ɪr̂ʒ̂i]

167 pav. ʒ̂ [ʒ̂ɪ:l̂e]

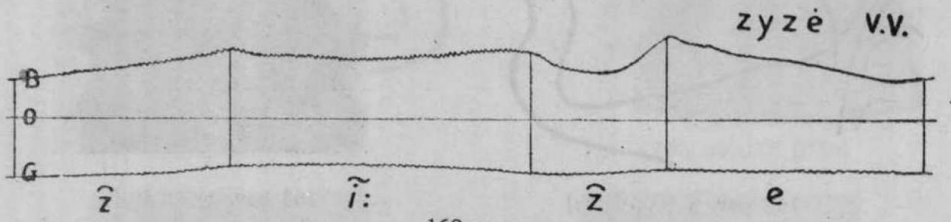

168 pav.

169 pav. z'° [ʒ̂'ɪrz'°ʊ]

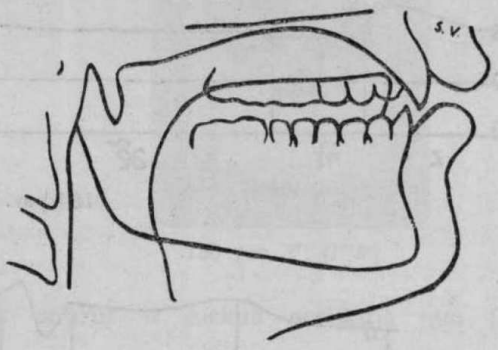

170 pav. ž [*žarnà*]

Turime du fonemos [*z'*] atspalvius: 1) nelabializuotą [*z'*] vidury žodžio prieš balsius [*a, o:*] ir dvibalsį [*au*], 2) labializuotą [*z'*] vidury žodžio prieš [ʊ].

Abiejų atspalvių pučiamumas labai silpnas, ir abu jie vienodai minkšti.

Fonema [*ž*]. Šlamesio pučiamoji liežuvio priešakinė kietoji apikalinė skardžioji fonema su antruoju užpakaliniu židiniu (žr. 170 pav.). [*ž*] tariama kaip atitinkama duslioji [*š*] (žr. 51 psl.).

Skiriami trys fonemos [*ž*] atspalviai.

1. Kietasis [*ž*], linkęs labializuotis, pradžioje žodžio prieš balsius [*a, a:*], dvibalsį [*aɪ*] ir prieš kietuosius priebalsius [*l, m, v*], žodžio viduryje prieš [*a, a:, au, aɪ*] ir prieš kietuosius [*d, n, l*]. Pučiamumas stiprus tik prieš sklandžiuosius (žr. 171 pav.).

2. Stipriai labializuotas [ž̆] pradžioje žodžio prieš [ɔ, o:, ʊ, u:] ir vidury žodžio prieš [uo, uɪ, ɔ, o:, ʊ, u:]. Šis atspalvis taip pat yra kietas (žr. 172 pav.). Pučiamumas silpnas (žr. 173 pav.).

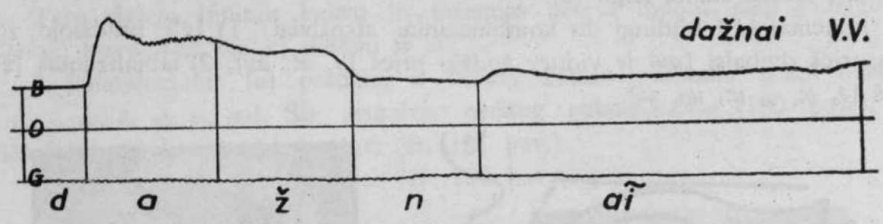

171 pav.

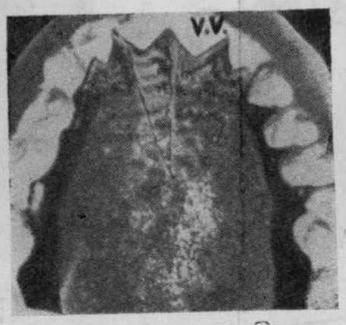

172 pav. ž° [ž°o:l̃ẽ]

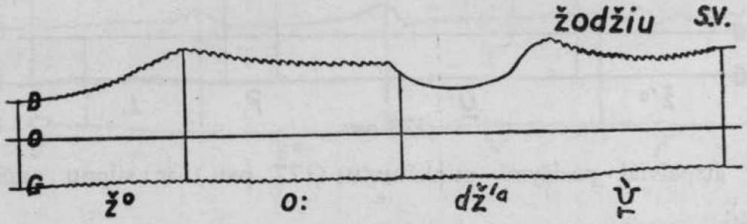

173 pav.

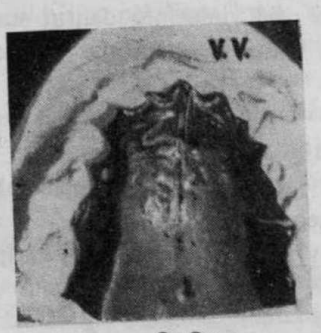

174 pav. ž̆ [ž̆æ̃ m̃e]

175 pav. ž [ž i:d̃ɪ]

3. Palatalizuotas [ž] pradžioje ir viduryje žodžio prieš [ɪ, i:, æ, e, ɪɛ, ɛɪ, æɪ], žodžio pradžioje prieš [n, l, v] ir vidury žodžio prieš [n, l, d] ir kt. Palatograma 174 pav. rodo, kad [ž] prieš [ɪ, ɛ, æ] ir kt. minkštėja nedaug ir žymiai daugiau prieš [i:] (žr. 175 pav.). Pučiamumas stiprus tik prieš sklandžiuosius.

Fonema [ž′]. Atitinkama minkštoji fonema. Nuo [ž] skiriasi tuo, kad, ją tariant, liežuvio nugarėlės vidurinė dalis pasikelia prie kietojo gomurio (žr. 176 pav.) ir sudaro antrąjį — vidurinį židinį.

[ž′] labiau šlama negu [ž].

Fonemai [ž′] būdingi du kombinaciniai atspalviai: 1) [ž′] pradžioje žodžio prieš dvibalsį [*au*] ir vidury žodžio prieš [*a*, *a*:, *au*], 2) labializuotas [ž′] prieš [ɔ, *o*:, ʊ, *u*:, *uo*, *u*ɪ].

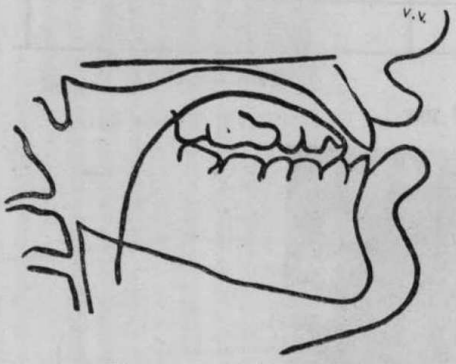

176 pav. ž′° [ž′°ó:vau͡tɪ]

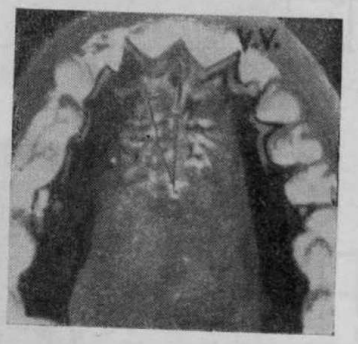

177 pav. ž′° [ž′°ū:r͡ɪ]

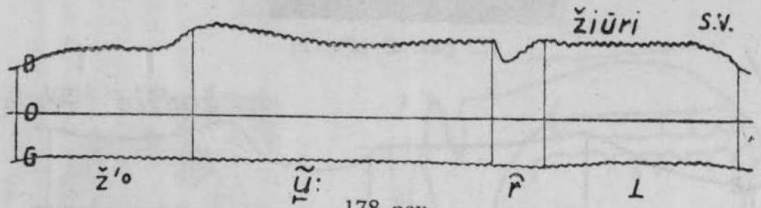

178 pav.

Abu atspalviai pasižymi minkštumu (177 pav.) ir silpnu pučiamumu (178 pav.).

Fonema [*v*]. Tai šlamesio sprogstamasis lūpų dantinis kietasis skardusis priebalsis. Jį tariant, apatinė lūpa priartinama prie viršutinių dantų, sudaroma anga, pro kurią eidama oro srovė sukelia trintį ir šlamesį, charakteringą garsui [*v*].

Skirtini šie fonemos [*v*] atspalviai.

1. Kietasis nelabializuotas [*v*] pradžioje ir viduryje žodžio prieš balsius [*a*, *a*:] ir dvibalsius [*a*ɪ, *au*]. Šis atspalvis iš prigimties visai nepalatalizuotas ir, jį tariant, liežuvis ant gomurio pėdsakų nepalieka.

Šio [*v*] pučiamumas labai silpnas (179 pav.), tik po priebalsių jis stipresnis.

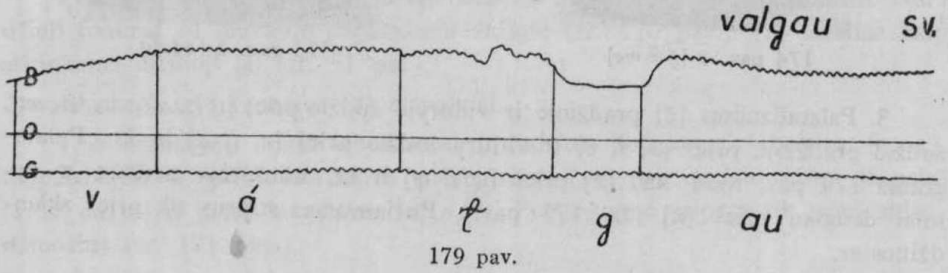

179 pav.

2. Labializuotas [*v*] pradžioje žodžio prieš lūpinius balsius [*o*:, ʊ, ɔ] ir vidury žodžio prieš [*o*:, ʊ, *u*:, *uo*, *u*ı]. Šis atspalvis pasižymi tokiu pat kietumu bei silpnu pučiamumu, kaip ir pirmasis, ir labializacija.

Tarp dviejų lūpinių balsių jis tariamas abiem lūpom, kaip žodžiuose: [*b*°ʊ*v*°*o*:] buvo, [*dž*′°*ú*:*v*°*o*:] džiūvo ir kt.

3. Palatalizuotas [*v*] pradžioj ir vidury žodžio pasitaiko prieš balsius [ı, *i*:, ɛ, *æ*, *e*, ıɛ, ɛı, *æ*ı]. Šis atspalvis nedaug palatalizuotas (180 pav.), tik prieš [*i*:] palatalizacija labai stipri (žr. 181 pav.).

[*v*] pučiamumas labai silpnas (žr. 182 pav.).

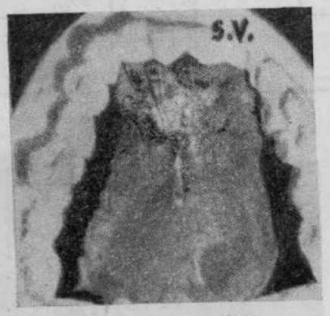

180 pav. *v̄* [*v̄ǽl͡ît*ı]

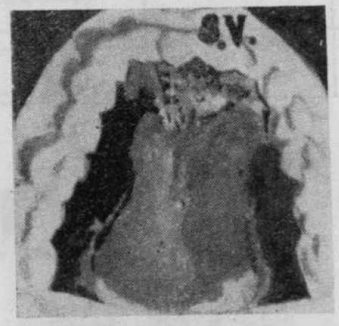

181 pav. *v̄* [*v̄í*:*ras*]

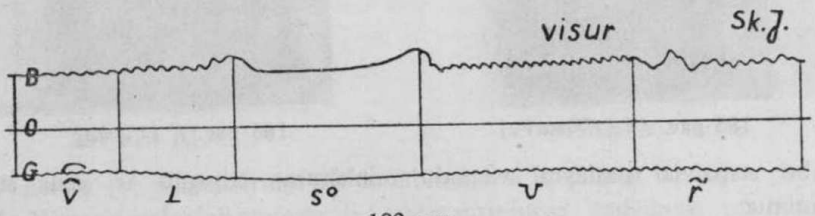

182 pav.

Fonema [*v*′]. Ji tariama kaip kietoji [*v*], bet su papildomu liežuvio nugarėlės vidurio pakilimu prie kietojo gomurio (žr. 183 pav.).

Yra du fonemos [*v*′] atspalviai: 1) nelabializuotas [*v*] vidury žodžio prieš balsius [*a*, *a*:] ir dvibalsį [*au*] ir pradžioje žodžio prieš [*au*], 2) labializuotas [*v*′] žodžio vidury prieš [*o*:, ʊ, *u*:] ir [*uo*, *u*ı]. Tarp dviejų lūpinių balsių šis atspalvis tariamas kaip bilabialinis.

183 pav. *v*′ [*v*′*áu*]

[*v*′] pučiamumas silpnas.

Fonema [*f*]. Tai lūpų dantinė duslioji fonema, sudaranti porą su skardžiąja [*v*].

Lietuvių kalboje [*f*] turi šiuos atspalvius.

1. Kietąjį nelabializuotą prieš balsius [*a*, *a*:] ir dvibalsius [*a*ı, *au*]. Tariant kietąjį [*f*], liežuvis gomurio visai neliečia.

2. Kietąjį labializuotąjį prieš balsius [*o*:, ɔ, ʊ, *u*:] ir diftongus [*u*ı, *uo*]. Tarp dviejų lūpinių balsių jis yra abilūpinis.

Abu atspalviai pasižymi pučiamumu (184 pav.).

Fonema [*f'*]. Tai minkštoji, atitinkanti kietąją fonemą [*f*]. Ji tariama kaip pastaroji, tik su tuo skirtumu, kad, tariant [*f'*], vidurinė liežuvio nugarėlės dalis pakyla prie kietojo gomurio, tai labai gerai matyti 185, 186 pav.

Ji pasitaiko tik tarptautiniuose žodžiuose, dažniausiai prieš [ʊ, ɪ]. Turime du jos atspalvius: 1) labializuotą prieš [ʊ] ir kt., 2) nelabializuotą prieš [ɪ] ir kt. priešakinės eilės balsius.

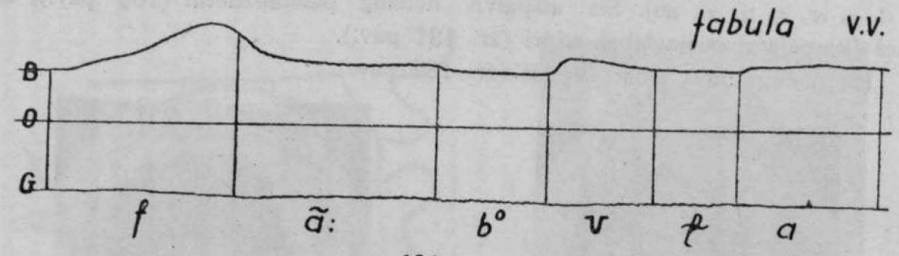

184 pav.

185 pav. *f'°* [*f'°ʊma͡ɾe*]

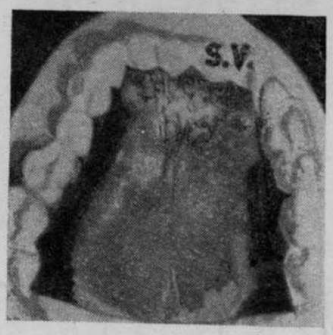

186 pav. *f'* [*f'ɪrma*]

Abu atspalviai pasižymi vienodu minkštumo laipsniu ir gana stipriu pučiamumu.

Fonema [*j*]. Tai skardusis pučiamasis liežuvio vidurinis priebalsis. Liežuvio galiukas remiasi į apatinius dantis, o jo šonai — į šoninius dantis; vidurinė liežuvio nugarėlės dalis pakyla prie kietojo gomurio, ties viduriu palikdama siaurą angą (žr. 187 pav.). Praeidamas pro šią angą, oras silpnai šlama.

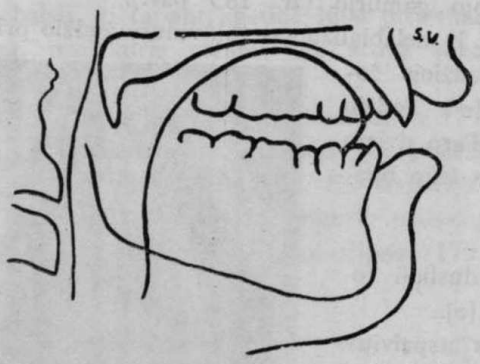

187 pav. *j* [*javaī*]

Minkštasis gomurys pakeltas, balso stygos virpa.

Turime du [*j*] atspalvius.

1. Prieš balsius [*a, a:, ɛ, e, ɪ, i:*] ir prieš [*au, ɪɛ, æɪ*] pradžioje ir vidury žodžio, be to, gale žodžio po kiekvieno balsio arba dvibalsio. Jis nelabializuotas.

2. Labializuotas [*j*] pradžioje ir vidury žodžio prieš balsius [*ɔ, o:, ʊ, u:*] bei prieš [*uo*] ir žodžio vidury prieš [*uɪ*].

Abu atspalviai tarp balsių pasižymi silpnu pučiamumu ir dideliu sonantiškumu, o pradžioj ir gale žodžio jie ne taip sonantiški (žr. 188 pav.).

Abiems atspalviams charakteringas vienodas minkštumo laipsnis (žr. 189, 190 pav.).

Fonema [*x*]. Tai šlamesio pučiamoji liežuvio užpakalinė duslioji kietoji fonema, tariama, priartinant liežuvio nugarėlės užpakalinę dalį prie kietojo gomurio užpakalinio krašto. Balso stygos nevirpa. Minkštasis gomurys pakeltas ir uždaro praėjimą į nosies ertmę.

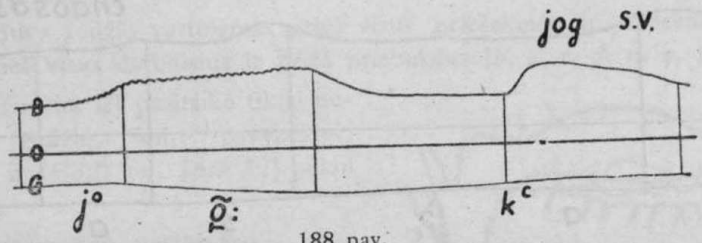

188 pav.

189 pav. *j* [*j*i]

190 pav. *j*° [*j*°ɔ̃:]

Fonemai [*x*] charakteringi šie kombinaciniai atspalviai.

1. Kietasis nelabializuotasis [*x*] tarptautiniuose žodžiuose pradžioje bei vidury žodžio prieš [*a*, *a*:, *a*ı, *au*] ir po bet kurio balsio absoliutinėje galūnėje. Tariant [*x*], liežuvis gomurio visai neliečia arba liečia visai nedaug.

2. Kietasis labializuotasis [*x*] pradžioje ir vidury žodžio prieš [ɔ, *o*:, ʊ, *u*:] ir [*uo*, *u*ı].

Šio atspalvio minkštumas toks pat, kaip ir anksčiau nurodyto (191 pav.).

Fonema [*x*']. Tai minkštoji fonema, atitinkanti kietąją [*x*]. Tariama kaip pastaroji, bet su stipriu papildomu liežuvio nugarėlės vidurio pakilimu prie kietojo gomurio (192, 193 pav.).

191 pav. *x*° [*x*°ɔ̃*ras*]

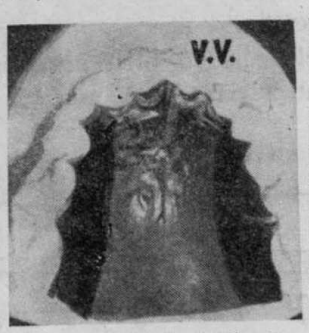

192 pav. *x*' [*x*'ɛ̃*rs*°ɔ*n*̃ɛ̃*sas*]

193 pav. *x*'° [*brax*'°ʊ̃*ra*]

Fonema [x'] pasitaiko tik tarptautiniuose žodžiuose dažniausiai prieš [ʊ] ir prieš priešakinės eilės balsius.

Yra du fonemos [x'] atspalviai: 1) nelabializuotas prieš [ɪ, ɛ] ir kitus priešakinės eilės balsius; 2) labializuotas prieš balsį [ʊ]. Abu atspalviai pasižymi stipriu pučiamumu (194 pav.).

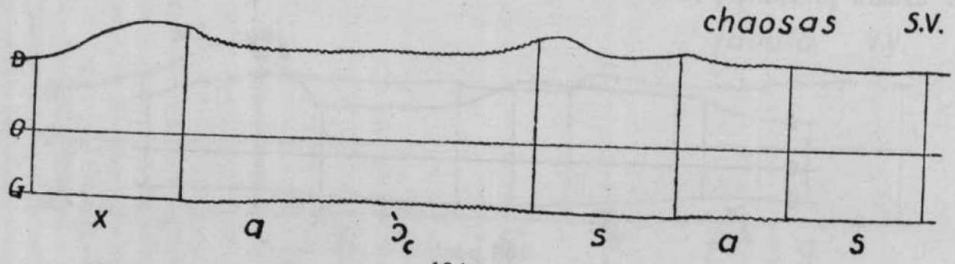

194 pav.

Fonema [γ]. Fonema [γ] lietuvių kalboje pasižymi artikuliacija, panašia į [x] artikuliaciją, tik [x] tariamas be balso, o, tariant [γ], priešingai, balso stygos virpa.

Reikia skirti du fonemos [γ] atspalvius: 1) kietą nelabializuotą [γ] prieš balsius [*a*, *a*:] ir dvibalsius [*aɪ*, *au*], 2) kietą labializuotą prieš balsius [*ɔ*, *o*:, *ʊ*, *u*:] ir dvibalsį [*uɪ*]. Abu atspalviai yra vienodai kieti (195 pav.).

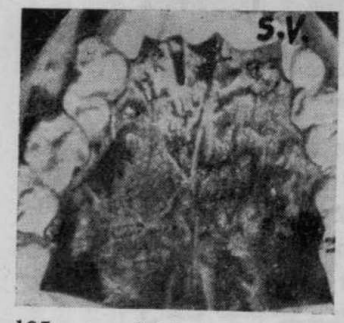

195 pav. γ° [γ°ʊmaĩ̯ìzmas]

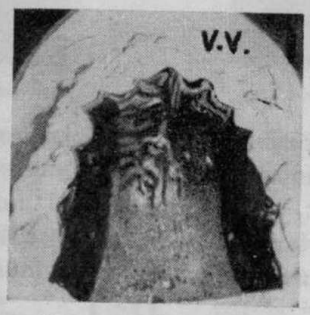

196 pav. γ'° [γ'°ʊg°ɔ]

197 pav. γ' [γ'ìdra]

Fonema [γ']. Ji tariama tokiu pat būdu kaip ir [γ], bet skiriasi nuo pastarosios labai žymiu liežuvio nugarėlės vidurinės dalies pakilimu prie kietojo gomurio (žr. 196, 197 pav.).

Ji pasitaiko prieš priešakinės eilės balsius ir prieš [ʊ]. Turime du fonemos [γ] atspalvius: 1) nelabializuotą prieš priešakinės eilės balsius, 2) labializuotą prieš [ʊ]. Abu atspalviai labai minkšti. Pučiamumas gana stiprus (žr. 198 pav.).

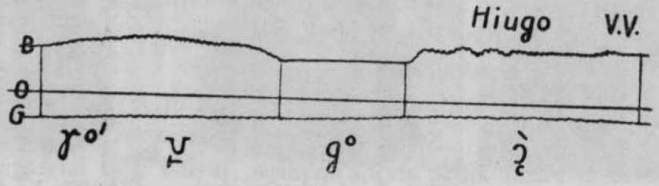

198 pav.

b) Pučiamieji sklandieji. Prie lietuvių kalbos pučiamųjų sklandžiųjų priklauso [*l*] ir [*l'*]. Kaip buvo pasakyta aukščiau, [*l*] ir [*l'*] kartais, turėdami kirtį ir priegaidę, pasižymi nevienodu ilgumu.

[*l*] lietuvių kalboje būna pradžioje žodžio prieš [*a*, *a*:, ɔ, *o*:, ʊ, *u*:, ɪ, *i*:, ɛ, *æ*, *e*] ir prieš [*aɪ*, *au*, *uɪ*, *uo*, ɪɛ, ɛɪ, *æɪ*], o taip pat po priebalsių [*k*, *g*, *p*, *b*, *s*, *š*, *z*, *ž*] ir kt.

[*l*] vidury žodžio vartojamas prieš visus priešakinės ir užpakalinės eilės balsius, prieš visus dvibalsius ir prieš priebalsius [*k*, *g*, *t*, *d*, *n*, *v*, *š*, *ž*] ir kt.

Gale žodžio [*l*] pasitaiko tiktai nedaugelyje žodžių, kaip pavyzdžiui: [*t°õ:l*] tol ir [*k°õ:l*] kol, [*pak°õ:l*] pakol ir kt.

[*l'*] yra mažiau vartojamas — pradžioje ir viduryje žodžio prieš balsius [*a*, *a*:, ɔ, *o*:, ʊ, *u*:] ir prieš dvibalsius [*au*, *uo*, *uɪ*]. Pradžioje ir vidury žodžio pasitaiko tik po kai kurių priebalsių, pavyzdžiui, po [*k*, *g*, *š*, *ž*, *p*, *b*] ir kt.

Minkštasis [*l'*] literatūrinėje kalboje žodžio gale nepasitaiko.

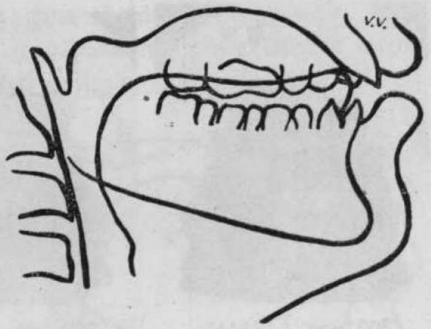

199 pav. *l* [*łã:pas*]

Fonema [*l*]. Tai liežuvio priešakinis apikalinis šoninis pučiamasis veliarizuotas sonantas. Jis tariamas, prispaudžiant liežuvio galiuką prie priešakinių viršutinių dantų ir prie alveolių. Užpakalinė liežuvio dalis truputį pakyla, liežuvio šonai neprispausti prie šoninių dantų, ir oro srovei paliekamas laisvas praėjimas. Liežuvio šonais išpučiama oro srovė duoda labai silpną trinties šlamesį. [*l*] ir [*l'*] vadinami šoniniais sonantais. Tariant [*l*], vidurinė liežuvio nugarėlės dalis kietojo gomurio neliečia (199 pav.).

200 pav. *l* [*łã:b°o:*]

201 pav. *l°* [*l°ú:pa*]

Turime šiuos kombinacinius fonemos [*l*] atspalvius:

1. [*l*] kietasis dantinis veliarizuotas, nelabializuotas pasitaiko lietuvių kalboje pradžioje ir viduryje žodžio prieš balsius [*a*, *a*:] ir prieš dvibalsius [*aɪ*, *au*], [*l*] žodžio gale ir [*l*] mišriuosiuose dvigarsiuose, po kurių stovi kietasis priebalsis. Šis atspalvis pasižymi kietumu — liežuvis kietojo gomurio beveik neliečia (žr. 200 pav.).

2. Labializuotas [*l*] prieš balsius [ɔ, *o*:, ʊ, *u*:] ir prieš [*uɪ*, *uo*]. Šis atspalvis pasižymi tokiu pat kietumu, kaip ir aukščiau nurodytasis, ir veliarizuotumu (201 pav.).

3. Palatalizuotas [l͡] prieš priešakinės eilės balsius ir dvibalsius. Šitas [l͡] žymiai minkštinamas (202, 203 pav.).

Fonemai [l] dar būdingi šie poziciniai atspalviai.

1. [l] mišriuosiuose dvigarsiuose kirčiuotame ir nekirčiuotame skiemenyje. Šio [l] ilgumas vidutiniškai 9,32 σ.

2. [l] mišriuosiuose dvigarsiuose, ant kurių krinta tvirtapradė priegaidė. Tokio [l] vidutiniškas ilgumas 10,08 σ.

3. [l] tokiuose mišriuosiuose dvigarsiuose, kuriuose ant antrojo komponento krinta tvirtagalė priegaidė. Šis [l] atspalvis yra pats ilgasis. Jo ilgumas vidutiniškai 15,9 σ.

202 pav. l͡ [l͡ìpa]

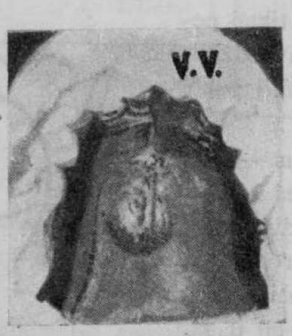

203 pav. l͡ [l͡ī:d͡ı]

4. [l] nekirčiuotame mišriajame dvigarsyje. Juo jis toliau nuo kirčiuoto, juo trumpesnis. Jis vidutiniškai 9,68 σ.

Fonema [l']. Tai minkštoji fonema, atitinkanti kietąją [l]. Jos tarimas skiriasi nuo [l] liežuvio nugarėlės vidurinės dalies pakilimu prie kietojo gomurio (204 pav.), todėl [l'] minkšta (205, 206 pav.). [l'] labiau šlama negu [l].

Yra du kombinaciniai fonemos [l'] atspalviai: 1) nelabializuotas prieš balsius [a, a:] ir dvibalsį [au], 2) labializuotas prieš [ɔ, o:, ʊ, u:, uo, uı]. Abu atspalviai pasižymi vienodu minkštumo laipsniu.

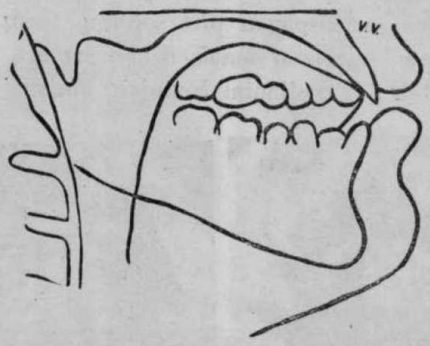

204 pav. l' [l'áu͡ı͡ıs]

Kadangi [l'] kirčiuotame ir nekirčiuotame skiemenyje pasižymi maždaug vienodu ilgumu, tai pozicinių atspalvių galima neskirti, tik reikia nurodyti, kad tokio [l] ilgumas vidutiniškai 10,72 σ.

3. Virpamieji sonantai.

[r] su trumpaisiais balsiais [a, ɛ, ı, ʊ] prieš priebalsį arba absoliutinėje galūnėje sudaro

205 pav. l'° [l'°ó:v͡e͡sı]

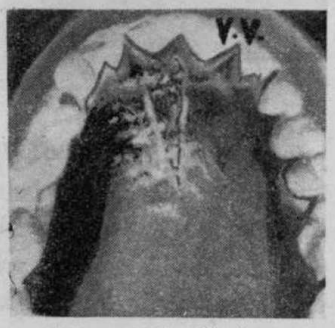

206 pav. l'° [l'°ū:͡ı͡ıs]

mišrųjį dvigarsį, kuriame keičiasi [r] ilgumas priklausomai nuo kirčio ir priegaidės. Tačiau [r] ilgumas keičiasi, keičiantis ne dūžių skaičiui, o netikrojo balsio ilgumui. [r] su tvirtagale priegaide yra ilgesnis, o kitais atvejais — trumpesnis.

Kadangi netikrasis balsis negali būti labai ilgas, nes jo ilgumą sąlygoja prigimtis, tai skirtumas tarp atskirų pozicinių fonemos [r] atspalvių, kaip matysime vėliau, nedidelis.

Lietuvių kalbos [r] ir [r'] žodžio pradžioje ir viduryje vienodi, išskyrus [r] gale žodžio, kur jis turi du dūžius.

Lietuvių kalbos fonema [r] vartojama gana dažnai. Pradžioje ir vidury žodžio ji gali būti prieš visus priešakinės ir užpakalinės eilės balsius ir prieš visus dvigarsius. Be to, žodžio pradžioje ji pasitaiko po priebalsių [k, g, t, d, p, b, s] ir kt., o viduryje žodžio — pradžioje tokių junginių, kaip, pavyzdžiui, žodžiuose: [garpsît:îı] garbstyti, [bǽržas] beržas, [pıřkîı] pirkti, [pıkč'°ʊrna] pikčiurna, [k°ʊřkîı] kurkti, [vıřkš°č'°o:s] virkščios, [vıřšîı] virsti, [k°ʊřmıs] kurmis ir kt.

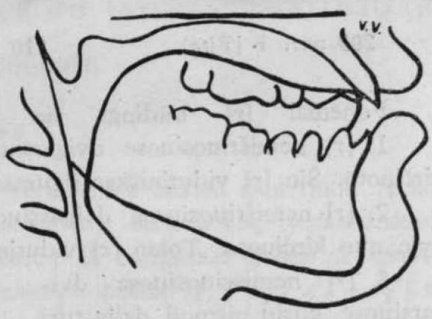

207 pav. r [rā:tas]

Gale žodžio [r] vartojama tiktai prieveiksmiuose [vıs°ʊř] visur, [kıt°ʊř] kitur, [dabař] dabar, klausiamuosiuose žodeliuose: [k°ʊř] kur, [ař] ar ir jungtukuose, pavyzdžiui, [ıř] ir.

Pradžioje žodžio [r] pasitaiko prieš balsius [o:, ʊ, u:] ir prieš dvibalsį [au], o taip pat po priebalsių [k, g, t, d, s] ir kt. Viduryje žodžio prieš visus užpakalinės eilės balsius ir prieš [aı, au, uı, uo].

Gale žodžio [r'] niekada nepasitaiko.

Fonema [r]. Virpamasis liežuvio priešakinis skardusis sonantas. Jį tariant, įtemptą ir į viršų užlenktą liežuvio galiuką virpina išeinanti iš plaučių oro srovė. Liežuvio nugarėlė guli plokščia (207 pav.).

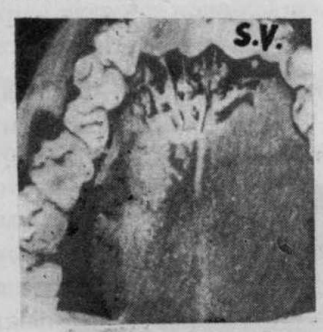

208 pav. r [ram°ʊ]

Dūžių skaičius ribotas: dažniausiai vienas, o gale žodžio — du. [r] lietuvių kalboje nedaugiadūžinis.

Fonemai [r] būdingi šie kombinaciniai atspalviai.

1. [r] prieš balsius [a, a:], dvibalsius [aı, au], [r] mišriuosiuose dvigarsiuose pradžioje ir vidury žodžio, prieš aukščiau nurodytus priebalsius.

Pagrindiniai šio atspalvio požymiai — kietumas (208 pav.) ir vienas dūžis, be to, jis nelabializuotas.

Labializuotas fonemos [r] atspalvis prieš balsius [ɔ, o:, ʊ, u:] ir prieš [uı, uo]. Šis atspalvis pasižymi tokiu pat kietumu, kaip ir anksčiau nurodytas, ir vienu dūžiu. Nuo kitų atspalvių jis skiriasi labializacija.

3. Palatalizuotas [r], kurio palatalizacija priklauso nuo po jo stovinčio priešakinės eilės balsio ar dvibalsio [ɪ, i:, ɛ, æ, e, ɪɛ, ɛɪ, æɪ]. Šis nuo anksčiau nurodytų atspalvių skiriasi tuo, kad yra suminkštintas ir nelabializuotas.

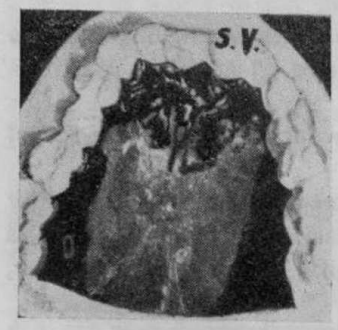

209 pav. r̂ [r̂ìta]

210 pav. r̂ [r̂í:tas]

[r] prieš [ɪ, ɛ, æ, e] minkštinamas mažai (žr. 209 pav.), prieš [i:] – daugiau (210 pav.).

4. [r] gale žodžio ir mišriuosiuose dvigarsiuose. Šis atspalvis pasižymi kietumu, yra nelabializuotas ir dažniausiai turi daugiau negu vieną dūžį. Tokio [r] galas dažnai, bet ne visada, suduslėja (žr. 211 pav.).

Fonemai [r] būdingi šie poziciniai atspalviai.

1. [r] nemišriuosiuose dvigarsiuose kirčiuotame skiemenyje arba greta kirčiuoto. Šio [r] vidutiniškas ilgumas 8,89 σ.

2. [r] nemišriuosiuose dvigarsiuose trečiame arba tolimesniame skiemenyje nuo kirčiuoto. Tokio [r] vidutiniškas ilgumas 6 σ.

3. [r] nemišriuosiuose dvigarsiuose, kurių pirmoji dalis turi trumpinę arba tvirtapradę priegaidę. Tokio [r] ilgumas junginyje [ìr] — 7,68 σ, [ár] — 7,65 σ, [ǽr] — 6,94 σ, [ùr] — 7,74 σ.

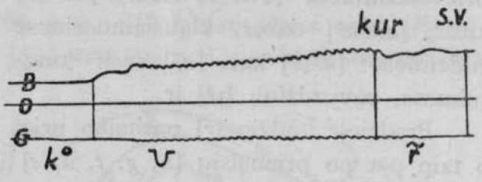

211 pav.

4. [r] mišriuosiuose dvigarsiuose su tvirtagale priegaide. Šis pozicinis fonemos [r] atspalvis pasižymi ilgesniu, negu kitais atvejais, netikruoju balsiu. Tokio [r] ilgumas vidutiniškai 10,7 σ junginyje [ar̃]; [ɪr̃] — 10,36 σ, [ɛr̃] — 8,00 σ, [ʊr̃] — 8,98 σ.

5. [r] nekirčiuotame mišriajame dvigarsyje. Jo ilgumas junginyje [ɪr] — 8,15 σ.

Fonema [r']. Tai minkštoji fonema, sudaranti porą su kietąja [r]. Tariama kaip pirmoji, bet su papildomu liežuvio nugarėlės vidurinės dalies pakilimu prie kietojo gomurio. Taip atsiranda minkštumas, jis gerai matyti 212, 213 pav.

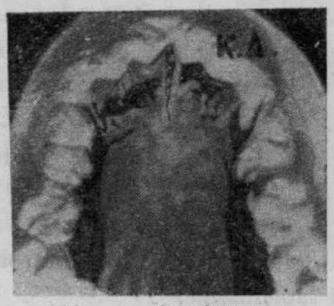

212 pav. r'° [r'°õ:ks°o:]

213 pav. r' [r'áuʃes]

Yra du kombinaciniai fonemos [*r'*] atspalviai: 1) nelabializuotas [*r'*] prieš balsius [*a*, *a*:] ir prieš dvibalsį [*au*], 2) labializuotas [*r'*] prieš balsius [*o*:, *ʊ*, *u*:] ir prieš [*uı*, *uo*]. Abu atspalviai pasižymi vienodu minkštumu (žr. 212, 213 pav.).

Fonemai [*r'*] būdingi šie poziciniai atspalviai: 1) [*r'*] kirčiuotame skiemenyje arba stovinčiame greta kirčiuoto skiemens. Tokio [*r*] vidutiniškas ilgumas 9,53 σ, 2) [*r'*] trečiame ir tolimesniame skiemenyje nuo kirčiuotojo. Tokio [*r'*] ilgumas maždaug 5,95 σ.

СОСТАВ СОГЛАСНЫХ ФОНЕМ ЛИТОВСКОГО ЛИТЕРАТУРНОГО ЯЗЫКА

В. А. ВАЙТКЯВИЧЮТЕ

Резюме

В статье кратко изложены основные положения общей фонетики, тесно связанные с вопросами фонемы. Опираясь на эти положения, установлено, что в литовском литературном языке имеется 45 согласных фонем: 24 смычных, 19 щелевых и 2 дрожащих. 6 щелевых фонем [*f*, *f'*, *x*, *x'*, *γ*, *γ'*] и 2 смычных [*t'*, *d'*] в литовском литературном языке заимствованы из иностранных языков и употребляются только в иностранных словах.

В статье дается классификация согласных фонем по действующему органу и по способу произношения.

Все согласные, за исключением [*j*], делятся на две большие группы — твердых и мягких фонем.

Как показывают эксперименты, согласные перед гласными переднего ряда [ı, ɛ, *æ*, *e*] и дифтонгами [ıɛ, ɛı, *æ*ı] являются всегда менее мягкими, чем им соответствующие мягкие согласные перед задним рядом гласных, что говорит о ассимилятивном характере смягченности первых. Исключение составляют только аффрикаты и согласные [*f*, *x*, *γ*], среди которых явно различаются только твердые и мягкие.

Однако, и остальные согласные перед гласным [*i*:] обычно мало или совсем не отличаются от соответствующего мягкого согласного. Причиной отсутствия такой явной разницы между смягченным и мягким согласным в данном случае надо считать не природу смягченного согласного, мягкость которого зависит лишь от занимаемой позиции, а гласный [*i*:], который в литовском языке отличается самым высоким подъемом. Видимо, поэтому [*i*:] тянет согласные ближе к мягким. Однако, некоторые мягкие согласные, как, например, [*k'*, *g'*, *n'*] являются мягкими до такой степени, что приближаются к среднеязычным, а перед [*i*:] их мягкость сравнительно меньше. Следовательно, и в положении перед [*i*:], как и перед другими гласными переднего ряда, смягченные [*k̂*, *ĝ*] и [*n̂*] несомненно являются оттенками твердых согласных фонем.

Согласные перед передним рядом гласных нельзя отнести к мягким фонемам и считать их смягченными оттенками мягких фонем, так как в таком случае смягченные оттенки должны были бы быть более палатализованы, чем мягкие фонемы. На самом же деле это не так. Объяснить, почему согласные перед задним рядом гласных имеют более высокий подъем, чем перед передним, и какая сила заставляет язык подниматься перед гласными заднего ряда выше, чем перед гласными переднего ряда, можно только, если признать, что мягкие согласные перед гласными заднего ряда являются фонетически независимыми — самостоятельными фонемами.

Дальше, в статье даются характеристики всех согласных фонем и указываются их оттенки.

Из характеристик видно, что специфической чертой литовского языка является исключительно апикальное произношение согласных фонем и полное отсутствие дорсального и какуминального произношения.